Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 159 (11657) | 1981 чылдың июль 9, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 2 көп.

СЭКП обкомунуң III пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, СЭКП Тыва обкомунуң III пленуму болуп эрткен. Кызыл хоорайның болгаш районнарның партия, совет, профэвилел, комсомол ажылдакчылары, районнарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктери болгаш совхозтар директорлары, чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртур ажылдакчылары ооң ажылынга киришкен.

Пленумну СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыткан.

«СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Л. И. Брежневтиң айтыышкыннарынга болгаш бөдүүн база чулуктуг мал чемнерин белеткээрин көвүдедир талазы-биле СЭКП ТК-ның доктаалынга дүүштүр республиканың партия, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында» айтырыгны пленумга чугаалашкан.

Ол айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП обкомунуң ийиги секретары **П. И. Кравченко** кылган.

Илеткел талазы-биле СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Ш. П. Куулар**, Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң директору **В. О. Оюн**, Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый министри **И. Г. Лавриненко**, Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозунуң хойжузу **Б. С. Дупчен**, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **И. М. Сувандии**, Тыва АССР-ниң мелиорация болгаш суг ажыл-агый министри **В. П. Сургутанов**, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы **Ш.-Б. Х. Серээдар**, Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының механизатору **И. П. Оглезнев**, Көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлге-техниктиг хандырылгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң күрүне комитединиң даргазы **С. М. Мешкорудников**, Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунуң кол зоотехниги **Б. С. Седей**, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **П. Д. Дамба-Хуурак**, Тараа продуктуларның бүдүрүлге эргелелиниң начальниги **С. М. Неделин** олар пленумга санал бергеннер.

Пленумга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** делгереңгей чүве чугаалаан.

СЭКП обкомунуң пленуму чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алган. Бөдүүн болгаш чулуктуг мал чемнери белеткээриниң бүгү аргаларын ажыглаар талазы-биле партия, совет, көдээ ажыл-агый органнарының, профэвилел болгаш комсомол организацияларының сорулгаларын ында тодараткан.

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле СЭКП обкомунуң план-хемчеглерин пленум бадылаан.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ — ХҮННҮҢ ДАИЫНЧЫ СОРУЛГАЗЫ

СЭКП обкомунуң ийиги секретары П. И. КРАВЧЕНКОНУҢ илеткели

СЭКП-ниң XXVI съездизи көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериниң болгаш ооң ажыктыын бедидериниң тодаргай угланыышкынын айыткан. Тараа бүдүрерин көвүдедири, мал чеминиң белеткелин үндезинни-биле экижидери болгаш аңаа үндезилээш мал ажылын хөгжүдери эң-не чугула сорулга болуп турарын съезд демдеглээн.

Эш Л. И. Брежнев съездиге Отчёт илеткелге мал ажылын улам ыңай хөгжүдериниң чугула айтырыгларын чугаалап тура, мал чеминиң белеткелин көвүдедириниң онза ужур-дузалыын айыткан. СЭКП-ниң XXVI съездизи чуртка мал ажылының идегелдиг болгаш балансылаттынган чем баазазын тургузарының комплекстиг программазын ажылдап кылырын доозар болгаш ону боттандырарынче кирер сорулганы салган.

Партияның XVIII область конференциязынга СЭКП обкомунуң отчёт илеткелинге, СЭКП-ниң XXVI съездизиниң түңнелдерин чугаалашкан партия обкомунуң II пленумунга бистиң республиканың совхозтарында малга чем бүдүрер ажылдың байдалын бүгү талалыг анализтээн болгаш ниитизин малын чем-биле улам долу хандырар талазы-биле келир беш чылда сорулгаларны тодараткан.

Сөөлгү чылдарда агаар-бойдустуң берге байдалдары турза-даа, малга чем бүдүрерин көвүдедир, ооң шынарын бедидер болгаш ону чөп ажыглаар талазы-биле чамдык хемчеглерни партия, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнары ап чоруткан.

Ооң түңнелинде онгу беш чылда бөдүүн болгаш чулуктуг чемнерни чылда ортумаа-биле бүдүрери тоску беш чылга деңнээрге 26,6 хуу көвүдээн, чаңгыс чылдыг сигеннерни белеткээри 50,3 хуу, хөй чылдыг сигеннерни — 52, чайгаар үнген сиген шөлдеринден мал чеми белеткээри — 22,7 хуу көвүдээн. Сенажты, витаминниг сиген далганын болгаш борбаандылаан мал чемнерин улам хөй-биле бүдүрүп турар апарган.

Ынчалза-даа мал ажылының хөгжүлдезинге хамыктың мурнунда мал чеминиң чедишпес чоруу шаптыктап турганын бо адырда ажыл-херектиң байдалының анализи херечилеп турар. Рационнуң балансылаттынмааны, белоктуң дыка четпези аңаа немей шаптыктыг чүүл болуп турар. Сөөлгү чылдарда республикада мал чеминиң структуразында мал чеми тарааларының деңзигүүрү өзүп, ооң хөй кезиин күрүне курлавырларындан үндүрүп берип келгенин демдеглээри чугула. Оларны ылаңгыя «Кызыгаар», «Хөндергей», «Бүрүнгаар», «Өөк», «Совет Тыва», «Шивилиг», «Саян», «Ак-Туруг» совхозтар хөйнү чарыгдап турар.

Амгы үеде республикада мал чеминиң рационунуң үштүн бир кезиин ээлеп турар олар чемнерни барымдаалап алырга, чижеглей алган бир башка онаашты чүгле 15—18 центнер чемгериглге единицазы онаажып турар, ол болза норманың чартык хире кезини болур. Мурнуу болгаш барыын талакы чамдык районнарда ол көргүзүг оон-даа куду.

1980 чылда совхозтар сиген белеткээриниң онаалдазын 66,4, силос салырын — 40, мал чеми тараа урарын — 48,4 хуу күүсеткен. Мал чемнериниң доктаамал чедишпейн турарының кол чылдагааны болза, хөй-хөй партия, совет, көдээ ажыл-агый органнарының, ажыл-агыйлар удуртукчуларының болгаш специалистериниң талазындан мал чемнерин бүдүрериниге четпес кичээнгей салып, харын-даа ону шын эвес көрүп турарында, чогуур материал-техниктиг хандырылга-биле, организакчы болгаш масса-политиктиг ажыл-биле быжыглаттынган, эки бодап кылган мал чеми бүдүрериниң программазының совхоз, район бүрүзүнде чок болуп турарында.

СЭКП обкому база республиканың Министрлер Чөвүлели СЭКП ТК-ның июль (1978 ч) болгаш ноябрь (1979 ч) Пленумнарының шиитпирлерин удуртулга болдургаш, 1980-1985 чылдарда мал чеминиң баазазын хөгжүдериниң программазын ажылдап кылган болгаш бадылаан. Тарааны эңне чөп ажыглаарының эргежок чугулазының база ону мал чеми кылдыр чарыгдаарын кызырарының дугайында СЭКП ТК-ның болгаш эш Л. И. Брежневтиң айтыышкыннарын барымдаалааш, СЭКП обкому, көдээ ажыл-агый органнары он бирги беш чылда мал чеми бүдүрериниң программазын чаарты көрген. Ук программа бөдүүн база чулуктуг чемнерни бүдүрерин улам ыңай көвүдедирин болгаш аңаа үндезилээш, мал чеминге тараа чарыгдаарының үлүг-хуузун эвээжедирин көрүп турар.

Мал ажылын чемнер-биле бүрүн хандырар төлээде, 1985 чылда 250 муң тоннадан эвээш эвес сигенни, 110 муң тонна сенажты, 390 муң тонна силосту белеткээри, витаминниг сиген далганын база борбаандыларны белеткээрин дыка көвүдедири эргежок чугула. Ол хемчээл аажок улуг, ону чедип алыр чорук эвээш эвес материал-техниктиг курлавырларны чарыгдаарын, улуг организакчы база политиктиг ажылды негеп турар. Ынчалзажок ол сорулга күүсеттинип болур.

Шоолуг дүжүткүр эвес чаңгыс чылдыг сигеннерни хөй чылдыг бобы сигеннер-биле (беш чыл дургузунда 19,1 муң гектар), а ол ышкаш дыка дүжүткүр болгаш белок-биле байлак чочак-тараа-сула холуксаазы-биле (3,4 муң гектар), рапс-биле (7 муң гектар) база күзүн чажар көк-тараа-биле (4,7 муң гектар) солуурунче онза кичээнгейни салып турар. Силос кылыр культураларның структуразынга кукурузаның болгаш тарымал тооруктуң холуксааларының үлүг-хуузу улгадыр. 1985 чылда хөй чылдыг сигеннерни 39500 гектар, рапсты 19000 гектар, күзүн чажар көк-тарааны — 10800 гектар черге тараан турар ужурлуг. Тарылга шөлдериниң структуразын өскерткенинден 6 муң тонна хайлыычал протеин немей бүдүртүнер ужурлуг.

Мурнунда турганынга бодаарга, мал чеминиң белеткелиниң дешпилгелиг аргаларын дыка улуг хемчээлге шиңгээттинер. 1985 чылга чедир витаминниг сиген далганың 11 муң тонна, борбаандылаан чемнерни 18 муң тонна чедир бүдүрер. Карбамидтиг силосту 100 муң тонназы, консервантылар-биле катай 47 муң тоннаны салыр ужурлуг бис.

Сигенни идепкейлиг салгынадыры калбаа-биле ажыглаттынар. Ол хемчеглерниң ачызында, 2,5 муң тонна хайлыычал протеин немей алдынар.

Мал чеми шыгжаар черлерниң, чем кылыр цехтериниң болгаш чем кылыр кухняларның бүгү хевирлериниң тудуунуң хемчээлин улам калбартыры көрдүнген. Малдарга чемнерни чүгле белеткеттинген хевирге турда үлеп бээр сорулганы салып турар.

Алдынып турар хемчеглер хайлыычал протеинниң ниити чыылдазын 8,9 муң тонна немей көвүдедир арганы бээр. Ол чорук тарааны мал чеминге чарыгдаарын мооң мурнунда беш чылга төлевилээни-биле деңнээрге 104,4 муң тонна ийикпе, азы 15,3 хуу кызырар арганы бээр.

Чер-черде партия, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнары мал чемин бүдүрүп турарының байдалын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көргеш, бөгүнгү пленумнуң айтыышкыннарын барымдаалап, бедик шынарлыг болгаш балансылаттынган чемнерге мал ажылының херегселин херек кырында хандырып шыдаар шак ындыг программаны совхоз бүрүзүнге төлевилээри эргежок чугула. Ийиги сорулга — ол программаны боттандырарының ылап болгаш тодаргай планын доп-дораан тургузары болур.

БҮГҮ хөй янзы хевирлери болгаш нарын чүүлдери-биле чергелештир мал чеми бүдүрериниң ажылдарында тускай онзагай чүүлү болгаш кол чугула айтырыглары бар, хамыктың мурнунда оларже күжениишкиннерни мөөннээри эргежок чугула. Бирги ээлчегде мал чеми бүдүрерин үндезинни-биле эде көөр херек дээрзин онзалап демдеглээри күзенчиг. Бо чылдың майда Тбилисиге бодунуң чугаазынга эш Л. И. Брежнев мынча деп айыткан: «Мал ажылын көдүреринге кол чугула сорулга — ооң чем баазазын быжыглаары болур. Амгы беш чыл бо угланыышкын-биле алырга, мал чемнерин дыка хөй хемчээлге белеткээриниң беш чылы болган турар ужурлуг». Бо айтыышкын партия, совет болгаш көдээ ажыл-агый органнарының практиктиг ажылынга удуртулга болур ужурлуг.

Агаар-бойдустуң нарын байдалдарында безин багай эвес түңнелдерни чедип ап, мал чемнериниң ынаныштыг курлавырларын тургузуп ап болур дээрзин республиканың дыка хөй ажыл-агыйларының дуржулгазы көргүзүп турар. Ооң чамдык чижектери бо. «Күш-ажылдың хостуу» совхозта суггаттыг черлерден хөй чылдыг сигеннерниң бедик дүжүттерин чыл бүрүде ап турар. 1980 чылда аңаа гектар бүрүзүнден 45 центнер бедик шынарлыг сигенни алган, малдың чижеглээн баш бүрүзүнге онааштыр 27 центнер мал чеминиң единицазын чарыгдаан, ооң 14,4-үн ажылгыйның бодунга белеткээн. «Кызыл тук» совхозка эрткен чылын 500 га черниң гектар бүрүзүнден 236 центнер ногаан массаны ажаап алган. СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта мал чеми бүдүрер цехти дуржулгалыг ажылдакчы коммунист К. Яковлев баштап турар. Мал чеми өстүрер бүгү черлерни бригадага быжыглаан, техниканы болгаш ону ажаарының чепсек-херекселдерин бүрүнү-биле четчелеп тускайлааш, доктаамал күш-ажылчы коллективти тургускан, бригаданың ажылдакчыларының культура-амыдырал байдалдарының дугайында сагыш салып турар. Ооң түңнелинде ында агротехниканың болгаш чер ажылының культуразының деңнели база дыка бедик, мал чеми культураларның дүжүттери база доктаамал чаагай апарган.

Ындыг чижектер эвээш эвес. Агаар-бойдустуң база шак-ла ындыг байдалдары турда «ҮТКА 25 чылы», Жданов аттыг, «Енисей» ышкаш совхозтарга хөй чылдыг сигеннерниң гектардан дүжүдү 16 центнерден эшпас. «Ак-Туруг», «Тес-Хем», «Чодураа», Ленин аттыг, «Тээли» совхозтарда чүгле 5-6 центнер болуп турар. Бо бүгү чүүлдер мал чемнерин бүдүрерин көвүдедиринде ам-даа ажыглаттынмаан улуг курлавырларның дугайын чугаалап турар-дыр.

Партия обкомунуң пленумунга чугаалажып көөрү-биле саналдап киргени республиканың он бирги беш чылда мал чеми бүдүрериниң программазы, бирги ээлчегде, мал чеми культуралар тарыыр шөлдерниң структуразын сайзырангайжыдарын баш удур көрүп турар.

Мал чеми тарыыр шөлдүң структуразын сайзыраңгайжыдары мал чеминиң доктаамал баазазын тургузарының кол курлавырларының бирээзи ол. Мал чеминиң эң-не бүдүрүкчүлүг, эртемге үндезилеттинген, эң улуг түңнел бээр тарылга ээлчештирилгелеринче чер-черге шиитпирлиг шилчиир херек.

Республиканың дыка хөй ажыл-агыйларында мал чеми культуралар тарыыр кол-кол черлерни чаңгыс чылдыг сигеннер ээлээн, бир дөмей чарыгдалдар үнүп турда, оларның дүжүдү болгаш хоолулуг шынары куду болуп турар дээрзи билдингир. Бөдүүн чижек, бир эвес бир гектар черниң хөй чылдыг сигенинден ортумаа-биле 7,2 центнер хайлыычал протеин ап болур болза, чаңгыс чылдыг сигенден — 3,5 центнерден ашпас.

Ылангыя суггаттыг черлерге люцерна ышкаш ындыг кончуг ажыктыг культураны тарып өстүреринче онза кичээнгей салыр херек. Бистиң байдалдарывыста мал чеминиң эң хөй хемчээлдиг единицазын болгаш хайлыычал протеин бээр аргалыг болганда, ол хөрзүннү үрелиишкинден эң эки камгалаар. Амгы үеде республикада люцерна шөлдери 16 муң гектардан бичии ажыг черни ээлеп турар. Беш чылдың төнчүзүнге чедир ол шөлдерни барык-ла ийи катап улгаттырар деп турар.

Люцернаның дүжүдүн дыка бедидери эргежок чугула. Суггаттыг черлерде ооң чаңгыс дүжүттүг болуп турары хамыктың мурнунда ону өстүрериниң агротехниказының чылып калганы-биле, сайзыраңгайжываны-биле тайылбырлаттынар. Дыка хөй таварылгаларда сыгарылга үезинде чогуур шыгы чедир хандыртынмас, мал чеми культуралар тарыыр суггаттыг черлерде органиктиг болгаш минералдыг чемиштирилгелер эвээш, хөрзүнү болбаазырадыр аргалары, сугну болгаш агаарны таарыштырар режим чок болуп турар, ооң түңнелинде хөрзүн кадып каар.

Мал чеми тарыыр черге ийи чылдыг донникти өстүрериниң дыка ажыктыын Сибирьниң хөй ажыл-агыйларының дуржулгазы көргүскен. Тарааның амдыы чылында ол га черниң хөрзүнүнге 20 тонна чедир органиктиг чаа бүдүмелди арттырып каар. Ооң дүжүдү хөй чылдыг оон өске сигеннерден 4—6 центнер мал чеми единицазы ажыг ийикпе, азы 1,5 катап хөй. Оон-биле чергелештир бистиң совхозтарывыста ол хөй белоктуг культураны мырыңай шоолуг эвес шөлде тараан. Көдээ ажыл-агый органнарының сорулгазы болза донникти тарыыр шөлдерни аажок калбартыры болур.

«Красноуфимский» деп арбай, «марино» болгаш «крупнозерный» деп сула ышкаш **эң бүдүрүкчүлүг мал чеми тараа культураларының база ышкаш мал чеми чиңге-тараа, судан сиген, сорго, рапс деп чаңгыс чылдыг мал чеми культураларының тарылга шөлдери үрезиннер четпезиниң хараазы-биле республикада кедергей оожум калбарып турар.** Чогум-на ол бүгү культуралар эки дүжүткүрү-биле болгаш каңдаашкынга удур быжыг туруштуу-биле ылгалып турар.

Хову зоназының суггат ажыглавас чер ажылынга бисте соргону райончуткан, ол каңдаашкынныг чылдарда безин га черден сигенниң 34 центнер чедир дүжүдүн берип турар, оон мал чеми болур шынарлары кукурузадан артык. Ынчалза-даа ол культураның тускайлаттынган үрезиннерин чамдык совхозтар мынчага чедир шилип албаан. Мал чеми эки масса болбушаан, чугула аъш-чем культуразы болур чиңге-тарааның тарылга шөлдерин сөөлгү чылдарда Көдээ ажыл-агый министерствозунуң контроль чок чоруунуң болгаш ыыт чок чөпшээрежилгезиниң уржуу-биле республиканың совхозтары кызырган. Ону тарыырын кызырганын дүжүдү куду болганы-биле тайылбырлап турар. Ооң чылдагааны болза чиңге-тарааны мурнунда баксыраан черлерге тарып, аңаа минералдыг чемиштирилгелерни эвээжедип, тарыырының хуусааларын болгаш оон-даа өске агротехниктиг аргаларын барымдаалавайн турарында болуп турар. Чиңге-тарааны өстүрериниң технологиязының ужурун тывары эргежок чугула болгаш ол культура бистиң республикага чогуур турушту ээлээп турар ужурлуг.

(Уланчызы 2-ги арында)

ЧОННУҢ БҮЗҮРЕЛИН БАДЫТКАВЫШААН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлеринге холбаштыр улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **М. С. Соломенцевтиң** илеткелиниң талазы-биле санал бериишкиннери эгелээн.

Амгы үениң эң чугула, эң кол сорулгазы — делегейге тайбыңны камгалаары, ядролуг дайынның кыжанын болдурбазы болур деп, ораторлар онзалап демдеглеп турган. Кижи төрелгетен тайбың дээрниң адаанга чурттаар болгаш ажылдаар аргалыг болзун дээш Коммунистиг партия, бистиң күрүневис, совет кижилер бүгү чүүлдерни кылып турар.

Советтерниң бүгү ажыл-чорудулгазында кижиниң хүн бүрү негелде-херегледелиниң дугайында сагыш салыышкыны сиңниккен. Калбак бүрүн эргелерин ажыглап алгаш, улус депутаттарының Советтери боттарынга чагырткан девискээрге ёзулуг организакчылар болуп турарын ораторлар тодаргай чижектерге көргүзүп турган. Боттарының девискээрлериниң социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезин хандырарынче, ажылдың ажыктыын болгаш шынарын бедидеринче депутаттар улуг кичээнгейни салып турар апарган. Москвада, Ленинградта, Россия Федерациязының өске-даа хоорайларында болгаш районнарында үнелиг дуржулга чедип алдынган. Чижээ, Новосибирск областа Искитима болгаш Коми АССР-де Ухты хоорайларның Советтериниң ажылының дуржулгазын нептеретсе чогуур. Ол черлерде күүскомнар чуртталга бажыңнарын болгаш уруглар албан черлерин, калык камгалалының болгаш садыгның объектилерин тударынга, хоорайларны чаагайжыдарынга—тодаргайлаарга амгы үениң чуртталгазынга, чедиишкиниг кижизидикчи болгаш кадыкшыдыкчы ажылга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни тудуп тургузарынга ол черлерниң курлавырларын, бүдүрүлгелериниң хөреңгилерин билдилиг ажыглап турар.

Ынчалзажок кижилерни хандыварын сайзыраңгайжыдарынга эрге-чагырганың чер-чер органнары ам-даа эвээш эвес чүүлдерни кылыр, чем продуктуларын, массалыг херегледел барааннарын бүдүрерин көвүдедир дугайында, чуртталга бажыңнарын, культура-амыдырал угланыышкынының объектилерин тудар дугайында сагыш салыр апаар деп, депутаттар демдеглеп турган.

Россияның социалистиг улусчу эрге-чагыргазының органнары калбак массалар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарын ораторлар чугаалаан. Ынчангаш оларның дорт хүлээлгези — ниитилелдиң херектеринге шуут киржилгеже, партияның XXVI съездизиниң төлевилээни коммунистиг тургузуушкунунуң аажок улуг планнарын идепкейлиг күүседиринче кижилерни хандыкшыдары болур.

Сессияга санал берип, чүве чугаалаан депутаттар: СЭКП-ниң Москва хоорkomунуң секретары **И. Н. Пономарев**, Ленинградтың «Кировский завод» каттыжыышкынының токары **Б. М. Воробьев**, Башкир АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **Ф. В. Султанов**, СЭКП-ниң Алтай крайкомунуң секретары **В. Т. Мищенко**, Ростов областың Морозово районунуң «Коммунизм дээш демиселчи» колхозунуң даргазы **Н. И. Воронин**, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи **Е. П. Велихов**, СЭКП-ниң Татар обкомунуң секретары **В. С. Дергунов**, улус депутаттарының Волгоград область Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы **Ю. И. Ломакин**.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң онгу чыыжының үшкү сессиязының июль 7-де хуралы ооң-биле доозулган.

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлеринден хамаарыштыр Россияның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазынга улус депутаттарының Советтериниң харысалгалыг сорулгаларын Россия Федерациязының Дээди Совединиң онгу чыыжының үшкү сессиязынга чугаалашкан. Июль 8-те ол ажылын Москвада Кремльдиң Улуг ордузунга уламчылаан.

Эштер В. В. Гришин, А. П. Кириленко, А. Я. Пельше, Г. В. Романов М. А. Суслов, Б. Н. Пономарев, М. С. Соломенцев, М. В. Зимянин, К. В. Русаков оларны депутаттар болгаш аалчылар үргүлчүлеңдиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Л. И. Брежневтиң саналын ёзугаар «Делегейниң парламенттеринге болгаш улустарынга» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган Кыйгырыын совет улус, бүгү дешпилгелиг кижи төрелгетен чаагай сеткил ханыышкын-биле уткаан. Дүшкүүрлүг чоруктуң чавырлыышкынын ханыладырынче, тайбыңны камгалаарынче партияның болгаш күрүнениң угланыышкынының чайгылыш чогу база дагын бүзүрелдиг көргүстүнген.

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлеринге Россия Федерациязының сорук киирген ажылчы чоннары коммунистиг тургузуушкунунуң өндүр чаагай программазын амыдыралга боттандырар дээш демиселдиң хүнүң улам идепкейлиг калбартып турарын депутаттар онзалап демдеглээн.

Россияның экономиктиг күчүзүн өстүрериниң айтырыгларын комплекстиг шиитпирлээрин, кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга байдалдарны улам ыңай экижидер, оларның улам өзүп орар культурлуг болгаш материалдыг херегледелдерин хандырар, бүдүрүлгени эргелеп башкарарының хевирлеринче ажылчы чоннарны хандыкшылар талазы-биле хүн бүрүнүң чугула ажылы Советтерниң кол кичээнгейинде үргүлчү турар. Ол дугайын санал берген депутаттар — Первоуральскиниң Новотрубный заводунуң (Свердловск областы) вальцовщиги **А. П. Барабанов**, РСФСР-ниң харылзаа министри **Г. Г. Байпур**, Краснодар крайның Дин районунуң «Агроном» совхозунуң салбыр эргелекчизи **И. П. Беляева**, Карачаево-Черкессы автономнуг областың улус депутаттарының күүскомунуң даргазы **В. И. Хубиев**, Мурманск хоорайның № 27 ортумак школазының башкызы **Л. В. Геращенко**, СЭКП-ниң Тамбов обкомунуң секретары **А. А. Кочетков**, Кострома областың Макарьево районунуң «Кызыл Тук» колхозунуң комплекстиг бригадазының бригадири **Г. А. Толчачева**, улус депутаттарының Ульяновск хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы **А. В. Незлицкий** олар чугаалааннар.

Социалистиг улусчу эрге-чагырга органнарының мурнунга салдынган улуг болгаш нарын сорулгаларны чедиишкиниг шиитпирлээри чонга соңгуттурганнардан инициативаны, чогаадыкчы бедик каңналыышкынны, массалар-биле харылзааларны улам быжыглаарын негээр деп, ораторлар чугаалап турган.

Партияның XXVI съездизиниң шиитпирлеринге холбаштыр Россия Федерациязының улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларының дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалын депутаттар чаңгыс үн-биле хүлээп алган.

Ооң соонда — «РСФСР-ниң суд тургузуунуң дугайында» «РСФСР-ниң район (хоорай) улус судтарын соңгуурунуң дугайында», «РСФСР-ниң район (хоорай) улус судтарының судьяларын болгаш улус төлээлекчилерин дедир кыйгыртыр чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң хоойлуларының төлевилелиниң дугайында илеткелди РСФСР-ниң Дээди Совединиң хоойлу-дүрүмнер саналдаар комиссиязының даргазы **В. Ф. Малов** кылган.

Сессияга көөр кылдыр киирген хоойлулар төлевилелдерин ССРЭ Конституциязынга болгаш РСФСР Конституциязынга бүрүн дүүштүр ажылдаан кылганын ол демдеглээн.

РСФСР-ниң «РСФСР-ниң суд тургузуунуң дугайында» Хоойлу төлевилелинде амгы үениң суд системазын Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленинниң ажылдап кылганы ооң демократтыг принциптерин хевээр арттырган. Сайзыраңгай социализмниң болгаш коммунизмниң калбак тургузуушкунунуң үезинде суд черниң сорулгаларын илередип турар чүүлдерни ында улам сайзыраткан.

Бүгү-ле суд черлеринге херектер көөрү ажык болур, буруудаттырыкчыга болчукчулуг болур эргезин хандырар негелде болгаш кеземче херектериниң талазы-биле суд чорудулгазынга хөй-ниити организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтериниң төлээкчилери киржириниң дугайында төлевилелде чугаалап турары улуг ужур-дузалыг. Конституцияда айыттынган эң чугула принциптер кандыг-даа байдалдар хамаан чокка хамаатыларның хоойлу болгаш суд мурнунга дең эргелиин, ук черниң чонунуң хөй кезииниң дылының кырынга суд чорударын болгаш өске-даа чүүлдерни ында улам сайзырадып кылган.

Төлевилелде суд черлериниң бүрүн эргелерин калбартырын көрүп, юстиция органнарының ажылын организастаар талазы-биле айтырыгларны чурумчудуп, улус төлээлекчилериниң эрге-чурум байдалын тодарадып турар. Чижээ, улус төлээлекчилери оларны соңгаан соңгукчуларның болгаш органнарның мурнунга отчеттуг болурун ында көрген. Төлевилелде улус төлээлекчилериниң чөвүлелиниң дугайында чүүлдү киирген, ооң ажылын организастаарын, сорулгаларын болгаш ажылдаар чурумун РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бадылаарын дүрүм-биле тодарадырын айыткан.

Улус судтарының соңгулдаларын организастаарын болгаш оларны эрттирериниң демократтызмин улам ханыладырынга, оларның ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарынга «РСФСР-ниң район (хоорай) улус судтарының дугайында» Хоойлу төлевилели чугула ужур-дузалыг боор турарын оратор уламчылап чугаалаан. Ёзулуг демократтыг үндезиннер-биле улус судьяларын болгаш улус төлээлекчилерин соңгуурунуң корум-чурумун төлевилелде быжыглаан.

Моон мурнунда улус судьяларының соңгулдаларын организастаарын автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери боттандырып чорударын айыткан амгы хоойлужудулгадан ылгалы чүл дээрге, ол төлевилел улус судьяларының соңгулдаларын эрттирерин хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш шериг кезектеринге шериг албанныгларның хуралдарының төлээлекчилеринден тургустунар соңгулда комиссиялары боттандырып чорударын көрүп турар.

Хоойлу төлевилелинде соңгулда участоктарын тургузарының амгы чуруму кол дүүнда-ла хевээр арткан. Ооң-биле чергелештир соңгулда участоктарын тургузуп болур черлериниң саны, а ол ышкаш соңгулда комиссияларының саны калбарып турар. Соңгулда участоктары-биле чергелештир улус судьяларын соңгуурунуң район, хоорай соңгулда комиссиязын тургузарын төлевилелде айыткан. Депшиттирген кандидаттарны бүрүткээри, соңгулда округтарын бүрүзүнге соңгулдалап түңнелдерин үндүрери тээп ышкаш, ындыг хүлээлгелерин ында онаар. Амгы үеде күштүг боор турар хоойлужудулга ёзугаар улус депутаттарының районнар, хоорайлар Советтериниң күүсекчи комитеттери ындыг бүрүн эргелерни боттандырып турган болгай.

«РСФСР-ниң район судтарының улус судьяларын болгаш улус төлээлекчилерин дедир кыйгыртырының чурумунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин тайылбырлааш, илеткелчи, бир эвес улус судьялары болгаш улус төлээлекчилери бүзүрелди шыназыктырбаан болза, оларны хуусаадан эрте дедир кыйгыртыр дугайында социалистиг демократизмниң кол негелделериниң бирээзин ында быжыглаттынганын демдеглээн. Ындыг эргелерни улус судьяларының болгаш улус төлээлекчилериниң кандидаттарын депшидер хөй-ниити организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге, шериг албанныгларның хуралдарынга, а улус төлээлекчилеринге хамаарышкан болза, оларның чурттап турар черлериниң чурттакчыларының хуралдарынга тывсып турар. Улус судьязын болгаш улус төлээлекчизин дедир кыйгыртыр дугайында шиитпирни хуралга ажык бадылаашкын-биле хүлээп алыр.

Бо хоойлуларны хүлээп алыр чорук социалистиг демократияның хөгжүлдезинге база бир базым болурун В. Ф. Малов түңнелинде чугаалаан. Чаа хоойлулар Россия Федерациязының судтарының ажылын улам экижидеринге оларның ролюн болгаш харысалгазын бедидеринге идиг бээринге чигзиниг турбас.

«РСФСР-ниң суд тургузуунуң дугайында», «РСФСР-ниң район (хоорай) улус судтарының соңгулдаларының дугайында», «РСФСР-ниң р[illegible] (хоорай) улус суд[illegible] улус судьяларын бол[illegible] төлээлекчилерин де[illegible]гыртыр чурумунуң [illegible]да» хоойлулар бол[illegible]сия Федерациязының [illegible] Совединиң айыттынган[illegible]луларны күштүг бо[illegible] киирериниң чурумунуң [illegible]йында доктаалды сессия [illegible]гыс үн-биле хүлээп алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаар дугайында илеткелди РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **Х. П. Нешков** кылган.

Депутаттар Чарлыктарны бадылап, чогуур хоойлуларны болгаш доктаалдарны хүлээп алган.

Оон-биле сессия ажылын доосkan.

(СЭТА).

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ—ХҮННҮҢ ДАЙЫНЧЫ СОРУЛГАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Күзүн чажар көк-тарааны тарыырынче кичээнгей салыр херек. Ол мал одарладырынга болгаш сиген далганы бүдүреринге херек эң эртеги ногаан чемни бээр, дыка хөй культураларны мурнай тарыырынга таарымчалыг эки тараа болуп турар болгаш ол бок үнүштер-биле күжениишкинниг демисежип, хөрзүннү хаттың үрээринден ынанышыыг камгалаан турар. Ол үнелиг чем болгаш мал чеми тараа культуразын тарыырын калбартырын дидим чорудары база ооң тарылга шөлдерин эң чоокку үеде 10 муң гектар чедирери эргежок чугула.

Кончуг үнелиг, үстүг болгаш мал чеми культура — рапс. Ооң үрезиннеринде 40-тен 50 хуу чедир үс, 21 хуу белок бар. Вика-сула холуксаалыг мал чеминиң единицазынга деннежир ногаан массаны рапс берип турар. Ол үнүштү чүгле белогу хөй дээш эвес, харын чулуу, эки хайлывычалы, клетчатказының эвээш болуп турары дээш база аажок үнелеп турар. Ооң ногаан массазын немелде чемге, мал одарладырынга, силос белеткээринге, борбаандылар, брикеттер, сиген далганы кылдыр болбаазырадырынга ажыглап болур. Рапсты бистиң байдалдарывыста элээн орай хуусаада —күзүн тарыыр көк-тарааны ажаап алганының соолунде база тарып болур. Ол мал чеми үнелиг культураны тарыырын дыка калбартып болурунуң бүгү аргалары бисте бар.

Кукуруза бисте мал чеми тарыыр черниң 18,9 хуузун ээлеп турар. Хоолулуг бүдүмелдери чыырының талазы-биле ол ам тараа культураларының деңнелинде туруп турар. Сөөлгү чылдарда ооң дүжүдү дыка кудулаан, 1980 чылда бир гектардан 63,5 центнер болган.

Тывага кукурузаның гектардан 500 болгаш харын-даа 700 центнер ногаан массазын хөй удаа ап турган. **Совхозтарның удуртукчулары кукуруза өстүрериниң агротехниказын үндезини-биле эде көөрү эргежок чугула. Ол мал чеми культураларны тарыырын калбартыры болгаш бедик дүжүттерни алырын эки эде тургускан үрезин ажылы чокка бодаан-даа херээ чок.** Ону хөгжүдер дээш ап чорудуп турар хемчеглер негелделерге болгаш хереглелдерге ырак-та дүүшпейн турар.

СЭКП обкомунуң IV пленумунуң (1977 ч.) чүүлдүг деп көргени Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агыйын специализастаарының болгаш концентрастаарының планын ёзугаар хөй чылдыг сигеннерниң үрезин ажылын «Күш-ажылдың хостуу», «Барлык» болгаш «ҮТКА 25 чылы» совхозтар кылыр ужурлуг, олар үрезиннер бүдүрерин 1980 чылда 360 тонна чедирер хүлээлгелиг турган. Ынчалза-даа ам сигеннер үрезиннерин бүдүрерин чүгле «Күш-ажылдың хостуу» совхоз херек кырында кылып турар. Ооң өске ажыл-агыйларда үрезин участоктары тургустунмаан, тускай технология ажыглаттынмаан, үрезинин алыры-биле тускайлаан шөлдерниң сигенин анаа кезип ап турар.

Чер ажылының болгаш мал чеми бүдүрериниң бо бирги чергелиг айтырыын Көдээ ажыл-агый министерствозу ханы болгаш тодаргай ажылдап кылыр ужурлуг. Үрезин ажылының талазы-биле специализастаан ажыл-агыйларны шынгыы контрольга алыр херек.

Суггаттыг черлерниң ажыглалын экижидер дээш эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алыры чугула. Амгы үеде ооң беримчезинче кичээнгейни күштелдирер ужурлуг бис. Республиканың совхозтарының суггаттыг черлери тарылга шөлүнүң 10 хире кезиин ээлеп турар, а нити хемчээлдиң чүгле 16-18 хуузу үнүш ажыл-агыйының продукциязын берип турар, а бир эвес эртемге үндезилээн негелделерге хамаарыштыр алыр болза, суггат чок черниң зоназынга суггаттыг гектарның продукциязы 5-8 катап хөй болур ужурлуг.

Черни мелиорастаарынга күрүне эргежок чугула көрдүнген акша-хөреңгини үндүрүп турар болгаш ооң чогуур беримчезин алыр ужурлуг. Республиканың совхозтарынга оңгу беш чылдың дургузунда чүгле мелиорация ажылынга 43,3 млн. рубльди үндүрген, а ол чылдарда чүгле 14,4 млн. рубльдиң продукциязы алдынган.

Байдалдың чогумчалыг эвес тургустунуп келгенниниң кол чылдагааннарының бирээзи — гидротехниктиг тудугларның төлевилелин тургусканының болгаш оларны тудуп турарының шынарының негелдеге [illegible]резинде. Тудугларны [illegible]алга киирериниң көрдүн[illegible]саазы турза-даа, ону [illegible], чүгле дөртку квар[illegible]арып оларны дужаар [illegible]галар бар. Ындыг та[illegible]да оларны ажылдадып, [illegible] кылып көөрү безин [illegible]ей бээр. Суггарылга сис[illegible]арын чаңгыс дай бады[illegible]ыган төлевилелден ха[illegible]дышкынныг ийикпе, [illegible] чедир кылдынмаан чүүлде[illegible]ри-биле, суггарылгага безин киирип көрбейн, гидравликтиг шенелделер чорутпайн, күрүне комиссиязынга киирер таварылгалар ховар эвес. Ындыг турбуже, оларны ынчаар хүлээп ап турары эндептиг.

Суг ажыл-агыйының объектилеринге мындыг янзылыг хамаарылгадан оларның техниктиг ажыглалының деңнели кудү болуп турар болгаш оларның хөй кезии каналдар, суг эртер черлери чедир тургустунмаан-даа туттунган болур. Суггаттыг черлерниң улуг кезии суг-биле 40-50 хуу хандыртынган, а кандаашкынныг чылдарда оларның хөй кезии шуут суггат чок артып турар. Бисте 32 муң гектар инженерлиг суггарылга четкизи санаттынып турар, а херек кырында ёзулуг инженерлиг арга-биле чүгле 8,5 муң гектар суггарттынып турар.

Суггаттыг черлерниң чедир ажыглаттынмайн турары — суггарылганың чурумун хажыдып турарында. Чамдык ажыл-агыйларда суггарылганы чорударының хуусаазын, чурумун сагывас чоруктар бар. Ооң-биле кады чамдык ажыл-агыйлар суггарылганы харын-даа чүгле чаңгыс катап чорудуп, ооң негелделерин хажыдып база суггуун чарыгдалын контрольдавайн турары таарышпас. Ол колдуунда «Кызыгаар», «Тес-Хем», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, Тока аттыг, «Дөн-Терезин», «Ленинчи орук», «Х Улуг хурал» совхозтарга хамааржыр. Ажыл-агыйларда черниң өл-шыгын хынап, хайгаараар лабораториялар чок болганы-биле суггарылганы шынарын кошкак контрольдан турарындан суггарылганы эгелеп турары база дең-дески эвес.

Суггаттыг черлерниң ажыктыын бедидеринге кол быра — чемишчидилге болур. Дуржулгадан алгаш көөрге, суггаттыг черге чемишчидилге төккенде бериимчези ол чок черге бодаарга, дүжүдү 2—3 катап ажыг боор турар. Совхозтарның чамдык удуртукчулары болгаш специалистери чемишчидилгениң ажыынче сагыш салбас, ындыг черлерге ажыглазын дээш аңгылаан чемишчидилгени кайы хамаан чок ажыглаар чоруктар бар. Чамдыкта суггаттыг черлерге чемишчидилге төкпес-даа таварылгалар тургулаан.

Сөөлгү чылдарда чурттуң дыка хөй районнары ажыл-агыйларга суггарылга системаларын ажыглалга киирерин организастаар талазы-биле чаа угланыышкынче кирген. Оларның бирээзи — суггарылга четкилеринге техниктиг хандырылганы кылыр ажылды суггарылга системаларының эргелелинче дамчыдып берип турары, өскези—«Суггат» бүдүрүлге каттыжышкынының ажыл-агыйлар аразынга тургузуп алганы болур. Бистиң республикада ол ийи угланыышкынның кайызын-даа ажыглап турар бис, ынчалза-даа чогум ажылы эки-ле көвүлбейн турар.

Суггаттыг черлерни четпес ажыглап турарывыстың бир кол чылдагааны — бедик мергежилдиг кадрларның чедишпейн турары. Нити-биле республикада бо хүннерде 280—300 хире суггатчылар, суггарылга установкаларының 150—180 хире механизаторлары болгаш операторлары чедишпейн турар. Оң үш совхозта ортумак звенонуң гидротехниктери чок, а ийи ажыл-агыйга кол гидротехниктер херек. Гидротехниктерниң хөй кезии чүгле ортумак эртемниг. Ажыл-агыйларга кадрлар айтырыы мындыг нарын турда суггаттыг черлерден бедик дүжүт алыры черле берге болуру чөп. Ол дээш буруу Көдээ ажыл-агый, Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерстволарынга, совхозтарның удуртукчуларынга онаажыр.

Көдээ ажыл-агый культураларының бедик дүжүткүр болгаш шынарлыг чоруун бедидериниң кол үндезини —мал чеминиң культураларын тараан черже минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни шын төгери болур. Мал чеминиң культураларынга чемишчидилге төгер талазы-биле ажылды Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязы, С. Тока аттыг, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Красное знамя», «Революцияның чалбыыжы», «Алдан-Маадыр» болгаш өске-даа совхозтар элээн экижиткеннер.

Мал чеминиң культураларынга органиктиг чемишчидилгелер дыка таарыжыр. Ылангыя чемишчидилгени таптай бастырар арга-биле төгерге дыка эки түңнелдиг болур. 1980 чылда «Ленинчи орук» совхоз ындыг арга-биле органиктиг чемишчидилгени гектарга черге 10—20 тонназы төккеш, түңнелинде гектар черден 65—75 центнер медени алган.

Ындыг турбуже чамдык ажыл-агыйларда органиктиг чемишчидилгени чедир үнелевейн турар. Июль 1-ниң медээзин ёзугаар алырга, органиктиг чемишчидилгелерниң шөлдерже сөөртүлгези чүгле 57 хуу болган. Ол ажыл Өвүр, Каа-Хем, Кызыл, Таңды районнарда кошкак чорут турар. Бо кампанияны «Тывасельхозхимия» каттыжышкынны холга алыр турган, мынчага чедир тоомчага албайн келген.

Малга быжыг чем-суурну тургузары дээрге, бир талазында — мал чеминиң саны, өскезинде — ооң шынары болур. Ынчангаш белеткеттинген чемниң шынары дээш практиктиг хемчеглерни дарый алыр ужурлуг бис. 1980 чылда республикада сигенниң 52,4 хуузун, силостуң 37,6 хуузун, сиген далганының 15,7 хуузун, сенажтың — 2,5 хуузун бирги класстың кылдыр белеткээн. Сигенниң 13,8 хуузу, сенажтың 68,1 хуузу, силостуң 21,8 хуузу, сиген далганының 51 хуузу шуут класс чок болган. Агрохимспециалистерниң санаанын ёзугаар алырга, бо четпестерниң уржуундан бис чыл санында-ла хайлыычал протеинниң 25—35 хуузун, каротинниң 65 хуузун чидирип турар бис.

1980 чылда «Барлык» совхозка хынаттынган силостуң шуптузу класс чок болган. А Кызыл районнуң белеткээни силозунуң 40 хуузунуң шынарын хынааш, ооң шуптузун ийиги класстың деп көрген. Каа-Хемниң белеткээн силозунуң 30 хуузун хынап көргеш, ооң чартызы база кайы-даа класска кирбээн. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, удуртукчуларның болгаш ажыл-агыйларның талазындан мал чеминиң белеткелиниң технологиязын контрольдавайн турарының түңнели болур.

Мал чемин чогуур үе-шагында кезип белеткеп албас чорук ооң чемгир шынарын чидириринге чедирер. Агрохимлабораторияның медээлеринден алгаш көөрге, «Революцияның чалбыыжы» совхоз эрткен чылын медени бобыже шилчинир чеде берген турган үезинде кескенниң түңнелинде каротинниң 74 хуузу, протеинниң 35 хуузу чидирген. Кескен соонда мал чемин дыка үр сарааттаваска база чидирии хөй болур. Чамдык удуртукчулар, мону тоомчага албас, мал чемин чүгле хөйнү-ле белеткеп алыр дээш ооң хоолузун оксунуп турары хомуданчыг.

Сиген далганының шынары база дыка куду. 1980 чылда ооң чүгле 38,8 хуузу бирги болгаш ийиги класстың болган. Черле ынчаш витаминниг сиген далганы бүдүрер агрегаттарның ажылын организастап турары дыка четпес. 1980 чылда бир АВМ-ниң бүдүрген далганы 172 тонна болган. Чүге ындыг болганыл дээрге, агрегаттарның чиг-эт-биле хандырылгазы четпес, мергежилдиг кадрлар эвээш, агрегаттарны шын эвес ажыллатканының түңнелинде үргүлчү үрелиишкиннер кол-ла чылдагааннар болуп турар. Ооң аңгыда күш-ажылды организастап турары база четпес.

Совхоз бүрүзүнге мал чеминиң белеткелиниң шынарын шалып болгаш билдилиг хынаар ажылды республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу боттандырар ужурлуг. Эрткен чылын совхозтарга чүгле 13 экспресс-лабораториялар ажылдап турган. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарның чамдык удуртукчулары болгаш специалистери мал чеминиң шынарын хынаар ажылды тоомчага албайн турарлар. Бо айтырыгны бедик харысалга-биле көөр, шынар дээш демисел мал чемин өстүрүп, белеткеп база болбаазырадып турда калбарган турар кылдыр организастаар херек.

Мал чемин депшилгелиг арга-биле белеткээри база четпейн турар. Бо беш чылдың төнчүзүнге чедир сигенни пресстээрин — 80 муң тонна, салгыннадыр арга-биле ону кургадырын 12 муң тонна, химиктиг арганы ажыглап тургаш, силос салырын 47 муң тонна чедирери көрдүнген.

Силос салып турган өйде мочевинаны болгаш диаммоний „фосфатты дидими-биле ажыглаар херек, чүге дээрге оон түңнелинде протеин 10—12 хуу өзе бээр. Бо ажыл багай организастаттынып турарын манаа айтыр херек. Эрткен чылын мочевина болгаш даммоний фосфады-биле силос салырын 100 муң тонна чедирер турган, херек кырында 26,7 муң тонна кылдыр күүсеткен.

Мал чеминде каротинни камгалап арттырары-биле ону борбаандылаар херек, борбаандылап каанда ооң шынары чыл-даа дургузунда баксыравас, а ылангыя сиген далганын тарамык кылдыр шыгжаарга каротин дораан эстип калыр.

Анаа кургаткан сигенге бодаарга, күштүг салгыннадышкын-биле кургаткан сигенге каротин беш катап хөй кадагалаттынып артар дээрзин анализтериң түңнелдери база-ла көргүзүп турар.

Тускай капитал деришкиннер чокка мал чемнериниң бедик шынарын хевээр арттырары болдунар арга чок. Шывыглаваан траншеяга сенаж салырга, хоолулуг бүдүмелдериниң чидирии 30—40 хуу чедип турар. Силос болгаш сенаж траншеяларын база чемнер кадагалаар өске-даа объектилерни тударынга кичээнгей сөөлгү чылдарда дыка күштелген болза-даа, оларга хереглел ам-даа дыка улуг.

Четчир санныг, харын-даа бедик шынарлыг чемнерни белеткеп алыр чорук бир эвес оларны ажыглаарының эки системазын организаставаан болза, малдан хөй продукция алырының магадылалы болбайн баар дээрзи экии-биле билдингир болгай. Мал чемнериниң шынары эки болгаш четчир санныг турбуже, оларны дыка арттыр чарыгдаар база мал продукциязын чедир албас чоруктар практикага эптиг-ле таваржып турар.

Ук черниң бар мал чемнериниң ол долу рационнуг чем холуксааларын, борбаандыларны, брикеттерни, комбикормнарны белеткээриниң, саванны термохимиктиг болбаазырадырының технологиязын совхоз бүрүзүнге шиңгээдип алыры эргежок чугула. Ону кылырының бүгү аргалары бисте бар. 1985 чылда саванны чем холуксааларынга болгаш борбаандыларга ажыглаарын 18 муң тонна чедирер сорулганы СЭКП обкому салып турар.

Чемнерни малга эки белеткеп бээриниң күсели-биле мал чеми тарааны ажыглаарының үре-түңнелдиниң бедидериниң айтырыы биске онза ужур-дузалыг болуп турар. Тараа продуктулар системазында амгы үеде белеткеп турар комбикормнарның составында тараа 75 хуузу ээлеп турар. Совхозтарга тарааны малга бээриниң бетинде чүгле чарбаладып ап турар, харын ол безин чамдыкта шынарлыг эвес болгулаар.

Чоокку ийи чылда Кызылдың дээрбе комбинадының ёзулуг чаартылгазын кылыр, ооң күчүзүн хонукта 300 тонна чедирер ужурлуг бис. Совхозтарга комбикорм цехтериниң тудуун дүрген доозар херек.

Чемнер белеткээринге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү кедергей куду болуп турар. Чыл бүрүде-ле чемнер белеткээри июль 1-ден эгелээш, сентябрь 20-ге чедир үргүлчүлеп турар. Ынчаарга бар материал-техниктиг бааза ону 20—30 хонук иштинде чорударының аргазын берип турар.

Он бирги беш чылдың баштайгы чылының чартыы доозулган. СЭКП-ниң XXVI съездизиниң төөгүлүг шиитпирлеринге сорук кирген республиканың көдээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилери көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин көвүдедир, күрүне планнарын болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседир дээш улуг күжениишкиннерни салып турар.

Ынчалзажок хемчээлдиг база күштүүнүң талазы-биле туруп көрбээн кандаашкын республикага таварышканының түңнелинде ам байдал кедергей нарыыдаан. Ынчангаш мал кыштаглаашкынының чедиишкинниг эрттирери-биле 225 муң тонна сигенни, 130 муң тонна саванны, 390 муң тонна силосту, 65 муң тонна сенажты, 8,5 муң тонна витаминниг сиген далганын белеткеп алыр херек. Кандаашкын болганының ужурундан найгаар бүткен-даа, тараан-даа сиген шөлдери планнаттынган чемни берип шыдавас дээрзи ам мырыңай тодаргай апарган. Байдал хүн бүрүде уламна нарыыдап турар, бир эвес онза хемчеглер албас болза, ол бисти бергедээшкинге таварыштырар, хөй санныг малдың өлүп хораарынга чедирер чадавас. Ону канчап-даа болдурбас ужурлуг. Чайгы болгаш кышкы одарларның колдуг хөй нуруузунда оът-сиген үнмээн чорук байдалды улам нарыыдадып турар, мында база-ла байдал хүн бүрү бергедеп турар.

Сигенниң үнүжү кандыг-даа болза, бар сиген шөлдерин кезерин каан үеде озалдадып болбас дээрзи мырыңай билдингир. Ону эрте кескен тудум харын эки. Ол болза чаашкыннар соолунде ийиги кезилдени алырының кара чаңгыс болдунар аргазы-дыр.

Ындыг турбуже мурнукузунга көшкүрүүр чорук, чамдык удуртукчуларның тургустунган байдалды чедир билбес чоруу мал чемнериниң улуг чидириинге чедирип турар. Совхозтарда мал чеми белеткээр ажыл оожум калбарып турар. Бөгүнге чедир 7499 гектарның сигенни кескен, 4829 гектардан сигенни бөлген, 2141 тонна сарааттаан, 563 тонна будук-бүрүнү белеткээн. Мал чеминиң белеткелин Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Кызыл районнар четпес чорудуп турар.

Мындыг байдалдарның үезинде АВМ-нер кажангызындан-даа артык бүдүрүкчүлүг ажылдаар ужурлуг. Оларның кылыр ажылы майда-ла бар турган. Ынчалзажок бөгүнге чедир чүгле 513 тонна витаминниг сиген далганы болгаш борбаандылар белеткеттинген, 15 АВМ ам-даа ажылдаваан. Ол чугула айтырыгны чедир билбес чорук Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Бии-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнарда база катап илерен турар.

Суггат — мал чемин алырының кара чаңгыс, эң-не магадылаттынган чепсээ. Ындыг турбуже июль 6-га чедир бирги өзүүшкүн суггарылгазының планын 73 хуу, ийигизин — 29 хуу болгаш үшкүзүн — 39 хуу күүсеткен болуп турар. Тес-Хем, Кызыл, Таңды, Бай-Тайга болгаш Чөөн-Хемчик районнарда суггатты эң-не четпес организастап турар.

Тургустунган байдалдың үезинде суггатче бүгү күштү салыр, эң-не ак сеткилдиг кижилерни ол ажылга четчири-биле тускайлаар, техниканы мобилизастаар, күш-ажылды ылаптыг организастаарын хандырар херек. Суггаттың немелде үнер дестерин: суг сөөртүр база бензин сөөртүр машиналарны, кудуктардан насостар-биле суггарарын ажыглаар.

Бо чылдың байдалдарында эрткен чылдарда үнген эрги сигенни кезеринден, будук-бүрүнү белеткээринден эгелээш, дүшкен бүрүнү, чемнер артынын чыырынга база шыкта дөңгелчиктер баштарын кезеринге чедир, кышкы үеде малга чиртип болур бүгү-ле чүүлдерни шуптузун мал чеми кылдыр чыып белеткээри эргежок чугула. Эрткен чылгы аза-огун белеткеп алырынче кичээнгей салза чогуур. «Суглак» совхозтуң ону белеткеп ап турар дуржулгазының дугайын бистиң солуннарывыска бижип турган болгай.

Эрткен чылын болгаш ээп үнген чашпан, тулаа черлерде бичии чадан үнүштер бисте эндерик болгай. Бута кыдыындан азы хараган дөзүнден үнген тудум сиген бүрүзүн кезип белеткеп алган турары эргежок чугула.

Ынчангаш амгы үеде республиканың суурларының болгаш хоорайларының ажыл-ишчилерин мал чемнери белеткээринче бүгү-нити мобилизастаар херек.

Хол-биле сиген кезер звенoларны чер болганга тургузар, оларны эргежок чугула херек-селдер-биле хандырар болгаш тулааларда, хараганнар аразында, бугалар кыдыында, хемнер база дамырактар ыйгылында бар бүгү сигенни кезеринче чорудар болза чогуур.

Совхозтарга, Кызыл хоорайның база республиканың бүдүрүлгелеринге, организацияларынга болгаш албан черлеринге сиген, будук-бүрү болгаш шиви, пөш будуу белеткээр талазы-биле онаалданы СЭКП обкомунуң бюрозу бадылаан. Онаалда күжениишкинниг, ону ыяап-ла күүсеткен турар ужурлуг.

СЭКП Кызыл хооркому, райкомнары, совхозтарның болгаш үлетпүр бүдүрүлгелериниң партия организацияларын республиканың ажыл кылыр шыдаар кижи бүрүзү мал чеминиң белеткелинге үлүүн шыдаар шаа-биле киириштирзин дээш организакчы болгаш масса-политиктиг ажылды амгы үеде чогуур деңнелге тургузары чугула. Бо ажылга студентилер, көдээниң профтехучилищелериниң болгаш техникумнарның сургуулдары, школачылар болгаш пенсионерлер шуут киржир ужурлуг. Коллектив бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге тодаргай онаалданы бээр, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлуг.

Ол ажылга хойжуларның болгаш кадарчыларның киржилгези мал чеминиң белеткелин көвүдедиринге эвээш эвес немелде болур. Оларның кижи бүрүзүнге тодаргай онаалданы бээр, күүселдезин контрольдаар ужурлуг.

Суггаттыг черлерде хөй чылдыг сигеннерниң кезилдезин дүргедедир, ону ажаап алган соон дарый эки суггарар болгаш ийиги кезилдени кылыры-биле немелде чемгерилгени чорудуп, минералдыг чемишчидилгени төгер.

Ылангыя төп районнарның хөй совхозтарында эрткен чылгы мал чеми: сиген, саван, силос болгаш концентраттар арткан. Оларны бүрүнү-биле санга алыр болгаш камгалаар. «Тиилелге» совхозтуң удуртукчулары ооң пресстээшкинниг болгаш сүт-бараан фермазынче сөөртүлгезин организастап турары эки-дир. А «Хадын» совхоз бо чылын чайгы чер аңдарылгазын чорударда саванны өрттедип турган таварылгалар бар.

Бо чылын будук-бүрү чемнерни элээн хөйнү белеткээр ужурунда ооң камгалалынче болгаш болбаазырадылгазынче сагыш салыр херек. Эрткен чылын «Октябрь 30 чылы» совхозка ийе бүрүлүг ыяштар бүрүзүн белеткээш, ону СБФ-ниң девискээринге төп каарга ол шуут үрелген.

Ферма бүрүзүнге кормоцехтерни бүрүн белен кылдыр тургузар ужурлуг. Бо ажылды эрткен кыжын «Революцияның чалбыыжы» совхозка эки тургускан.

Ылангыя Кызыл, Улуг-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйларында тарылга шөлдерин малга сава бастырар чорукка хамаарыштыр шыңгыы шүгүмчүлелди кылыры чугула.

Бистиң дилээвис ёзугаар республиканың совхозтарынга частаашкыннар эрткен соонда мал чеминге ажыглаары-биле немелде чаштырылгага ажыглаар үрезиннер-биле дузалаан. Хүн келген тудум-на хуусаа узап турар болбайн аан, ынчалза-даа кыска үеде быжар, ылангыя рапс дээн ышкаш чамдык культураларның тарылгазын чорудар херек, ынчангаш анаа ыяк белеткенип апаар. Хамыктың мурнунда амдыгаараштан эгелээш, оларны тарыыр шөлдерин ылап тодараткаш, эки болбаазырадыр херек.

Куруктурган черлер дугайында онзалап чугаалаар херек. Ол дугайында чугаа хөй боор турза-даа, ажыл-херек амдызында чылбайн турар. Бо хүнге чедир ам-даа 31.519 гектар черниң азы куруктурган черлерниң 28 хуузун болбаазыратпаан. Ылангыяд Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Каа-Хем болгаш Таңды районнарның совхозтарының удуртукчулары олче эвээш кичээнгей салып турарлар.

Көдээ ажыл-агыйның ээлчеглиг сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээри көдээ ажыл-ишчилериниң ортузунга организакчы болгаш политмассалыг ажылдарны күштелдирерин негеп турарын илеткелчи түңнелинде чугаалаан. Амгы үеде политмассалыг ажыл эң-не тодаргай сорулгаже угланган турар ужурлуг. Четпестерни принципиалдыг, ажыл-херекчи ёзу-биле айтыр, даандырган херектерни кижилерниң тоомча чок, чалгаашуушпен ёзу-биле көөр чоруунга удур шиитпирлиг демисежир херек.

Ам совхоз бүрүзүнге мал чемнерин бүдүрерин көвүдедир болгаш экижидер талазы-биле хемчеглерни партияның область комитединиң бо пленумунуң шиитпирлери-биле холбаштыр база катап шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көргеш, бо талазы-биле айтырыышкыннарны хажык чокка күүседип эгелээр ужурлуг. Партия, совет, профэвилел, комсомол организациялары совхозтарның, бригадаларының, звеноларының мал чемнери белеткээринде социалистиг чарыжының бедик дээштиг чоруун чедип алыр хүлээлгелиг. Чарыштың түңнелдерин доктаамал үндүреринче, мурнакчыларны бүгү хемчеглер-биле шаңнап-мактаарынче, хожудап турарларны көдүрериниң практиктиг хемчеглерин алырынче онза кичээнгей салыры эргежок чугула боор турар.

Республиканың көдээ ажыл-ишчилериниң мурнунда кажангызындан-даа артык нарын болгаш харысалгалыг сорулга тургустунган. Кижи бүрүзүнүң, специалист болгаш удуртукчу бүрүзүнүң бүгү-ле сагыш-сеткили, чүткүлү болгаш практиктиг ажылы нитиниң малынга эң-не хөй мал чемнерин белеткээринче угланган турар ужурлуг. Анаа үндезилээш, чүгле малдың баш санын бүрүнү-биле камгалап алырын хандырар эвес, харын база беш чылдың баштайгы чылының күрүне планнарын күүсеткеш, дараазында чылдарда чедиишкинниг ажылдаарынга идегелдиг магадылалды тургузары болур.

• • •

Илеткел төнген соонда саналдар эгелээн.

Бир дугаарында сөс алган СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Ш. П. Куулар** пленумга көдүрген айтырыгның база чугулазын демдеглээш, районга малдың чем баазазын быжыглаары үндезин айтырыг болуп келгенин чугаалаан. Районда малдың баш санының өзүлдезинде четпестерниң бир чылдагааны ооң чем баазазының чедишпейн турарында. Ынчангаш районнуң партия, совет органнары бүгү-ле арга-курлавырларны, күштү олче угландырып, мал чеминиң четчир курлавырларын тургузуп алыры-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылган болгаш ону боттандырып, бүгү-нитиниң хереэ болдурган.

Оратор мал чеминиң белеткелиниң көвүдедириниң улуг аргаларының дугайын чугаалап тура, ону практиктиг эки байдалдарга үндезилээш чорударының чугулазын демдеглээн. Районда ылангыя суггарылга талазы-биле шиитпирлезе чогуур айтырыглар хөй. Тарылга мурнуун болгаш өзүмнер суггарылгазын ам-даа четпес чорудуп турар. Мелиорация тудуушкунунуң шынарының чавызының дугайында чаңгыс эвес удаа шүгүмчүлелдерни кылып тургулаан. Ынчангаш республиканың көдээ ажыл-агый, мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының министерстволарының талазындан дээштиг хемчеглерни алырының чугулазын ол демдеглээн.

—Бо чылдың бирги чартыында бистиң совхозтуң ажыл-ишчилери чамдык чедиишкиннерни чедип, ап, күрүнеге эът, сүт, дүк дужаарының планнарын ажыр күүсеткен. Силос болгаш тараа ажаар бүгү комбайннар, сиген белеткээр бүгү техника септеттинген — деп, «Тиилелге» совхозтуң директору **В. О. Оюн** пленумга дыңнаткаш, амгы үеде мал чеминиң белеткелин агаар-бойдустуң нарын байдалдарында механизаторлар шалыпчы ёзу-биле чорудуп турарын демдеглээн.

Мал чемин белеткээрин тускайжыткан алыр кылдыр тургузар сорулга-биле совхозка тускай бригаданы тургускан. Бригадада 3,5 муң гектар ажыг черни, техниканы быжыглаан, планныг онаалдаларны берген, күш-ажыл төлевириниң системазын ажылдап кылган, мал чемнериниң тарылга ээлчештирилгезин ында чорудуп келген. Ооң түңнелинде эрткен чылын совхоз сиген, сенаж белеткээриниң планын күүседип, ховуларда саванны бүрүн ажаап ап, курлавырларны тургузуп алыр аргалыг болган.

Мал ажылын хөгжүдериниң сорулгаларын партияның айтыышкыннарынга дүүштүр шиитпирлевишаан, партия райкому болгаш эге организациялар бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче угландырып турарын СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары **В. М. Евтешин** пленумга чугаалаан. Механизастаттынган 8 комплекстиг бргадаларны, аът-биле мал чемнери белеткээр 14 звенону тургузуп, ажыл кылып шыдаар бүгү-ле кижилерни мобилизастап турар. Партия райкому мал чеми белеткээриниң шалыпчы ийи айы чарлаан. Ол үениң иштинде бөдүүн болгаш чулуктуг чемнер белеткээрин колдуунда доозар.

Районнуң совхозтары амгы үеде мал чеминиң немелде дүжүдүн алырының организастыг хемчеглерин ажылдап кылып, ону малдың чем баазазын тургузарының айтырыын үндезини-биле эде көөрүнче угландырган. Чыл бүрүде 1400 га чедир рапсты тарыыр, сиген, сенаж белеткелин элээн көвүдедир. Чайгаар үнген сиген шөлдерин үндезини-биле экижидер. Бо сорулга-биле мурнакчы арга-дуржулганы ажыглаарын нептередиринче партия организацияларының организакчы, политмассалыг бүгү ажылы угланган. Совхозтар кылган ажылдың чүгле санын эвес, харын шынарын барымдаалап төлээр аргаже шилчээн.

Оратор түңнелинде суг курлавырларын мал чемнериниң шөлдерин суггарарынга ажыглаарының чамдык айтырыгларын көдүрген.

Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый министри **И. Г. Лавриненко** пленумга саналын бөдүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин бүдүрерин көвүдедириниң курлавырларынче угландырган.

Мал чемнерин бүдүрерин хамыктың мурнунда тускай адыр болдурары чугула. А ол адырны специализастаары республикада четпес чоруттунуп турарын ол шүгүмчүлээн. Бо ажылды улам ынай хөгжүдери республикага 16,8 муң тонналадан эвээш эвес мал чеминиң единицазын немей белеткээр арганы бээр.

Ооң ынай республикада бүгү көдээ ажыл-агый шөлдериниң 87 хуузун ээлеп турар чайгаар бүткен одарларны экижидери хүннүң чугула айтырыы. А ону кошкак шиитпирлеп турар.

Бо чылдың бригадаларында аза огун белеткээрин, ону белеткээринге жаткаларны киирериниң чугулазын министр база демдеглээн.

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар, он бирги беш чылдың баштайгы чылының планныг онаалдаларын күүседир дээш Эрзинниң ажыл-ишчилери бүгү күжүн салып ажылдап турарының дугайын «Чаа орук» совхозтуң хойжузу **Б. С. Дүпчен** саналынга демдеглээн. Мал продукциязын күрүнеге садар талазы-биле эрзинчилер багай эвес ажылдааннар.

Ооң-биле чергелештир мал ажылын улам сайзырадып, ооң бажын өстүрүп, продуктулууун бедидеринге быжыг чем баазазын тургузары — кол сорулга. Агаар-бойдустуң кандаашкынның берге байдалдарын өөренип көргеш, мал чеми белеткээринче районда бүгү күштерни мөөңнээр хемчеглерни ап турар. Районнуң совхозтары Ак-Чыраада сиген белеткеп эгелээн. Ажыл-агый, ферма, бригада, кижи бүрүзү бо кампанияга эң идепкейлиг киржир сорулганы салганын оратор демдеглевишаан, боду 15 тонна сигенни белеткеп алырын хүлээнген.

Ак-Чыраада ажылдап турар сигенчилерниң культура хандырылгазын экижидерин, ында машина-техниканы артык кезектер-биле, кывар-чаар материалдар-биле хандырарын төпчүдер болза эки болурун ол база демдеглээн.

Ындирде СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **И. М. Сувандии.**

— Малга чем бүдүрер, ооң баазазын тургузуп, быжыглаар дугайында эң чугула ужур-дузалыг айтырыгны ээлчеглиг пленумда чугаалажып турарлар—деп, ол демдеглээн. Анаа хамаарыштыр илеткелде база ханы анализ кылдынган. Мал ажылын сайзырадыры, эът, сүт, дүк бүдүрерин көвүдедири ооң кол хамааржыр. Чөөн-хемчикчилер чартык чылдың эът, сүт, дүк садарының планын күүседип алганнар.

Мал чеминиң белеткелинде бо хүннерде 600 ажыг кижи хаара туттунган. Ук айтырыгның онза чугулазын барымдаалааш, райком бюрозунга ону чугаалашкан болгаш организас-политиктиг хемчеглерни боттандырып турар. Чер-черде тургустунган 48 бригадаларда болгаш звеноларда партия, комсомол бөлүктерин организастаан, ол ышкаш 21 депутат бөлүү, улусчу контрольдуң 28 бөлүктерин болгаш постуларын тургускан.

Чамдык перспективтиг айтырыгларга ол база доктааган. Бирээде, үнүш белогун бүдүрерин көвүдедири чугула болуп турар. Манаа чочак-тараа кол хамааржыр. Ооң үрезиннерин көвүдедир болза эки. Ол ышкаш күзүн тарыыр рапсты хөйнү тарыыры негеттинер. Бо чылын районда 1200 гектар черде рапс тараан. Ону моон соңгаар улам көвүдедир. Бобы культуралары, чижээлээрге, люцерна база белоктуң үндезини болуп турар.

Комплекстиг механизастаттынган тускай мал чеми белеткээр бригадаларны тургузары хүннүң айтырыы болу берген. Чөөн-Хемчик районга шак ындыг тускай совхозту тургузар болза кончуг эки болурун айтыпышаан, бо айтырыгны чаңгыс удаа эвес тургузуп келген болгаш ону өөренип көөрүн база катап айыткан.

Каа-хемчилер нитиниң малынга чем белеткелин болур-чогуур-биле организастап чорудар дээш бүгү хемчеглерни боттандырып эгелеп турарын улус депутаттарының Каа-Хем район Советиниң күүскомунуң даргазы **Ш.-Б. Х. Серээдар** саналынга демдеглээн. Районда сес суггарылга системазын тургускан. Мал чеми белеткээриниң быжыг баазазын тургузуп алган СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозту чижек кылдыр адап болур. Ында ажыл-херек чыл санында эки организастаттынып турар.

Суггарылга системаларының ажыглалын экижидери чугула, ол ышкаш сиген белеткелинде хаара туттунган техниканы чөп ажыглаар дээш бүгү хемчеглерни алыр. Чамдык совхозтарны хөй чылдыг сигеннер үрезиннерин тарып өстүрер кылдыр тускайлаар.

Малга чем белеткелин районда эгелээн. Район төвүнүң, суурларның бүгү чурттакчыларын, школачыларны, пенсионерлерни ук ажылче бүрүн организастаар хемчеглер алдынып турар.

Республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агый министри **В. П. Сургутановка** сөс берген.

Министерствонуң ажыл-ишчилери бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээр талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорутканын ол демдеглээн. Сөөлгү үеде «Барлык», «Хемчик», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар мал чеми культураларының дүжүдүн бедиткен. Моон алгаш көөрге, мал чеми культураларының чаагай дүжүдүн өстүрүп алырының бүгү аргаларының барын ол айыткан.

Кылдынган ажылдар-биле чергелештир улуг четпестер барын В. П. Сургутанов демдеглээн. Республикада бар чаашкынналдырып суггарар машиналарының, насос станцияларының чүгле чартык кезии ажылдап турары четпес.

Агаар-бойдустуң берге байдалы турза-даа нитиниң малынга четчир санныг мал чемин белеткеп алырынче Дуржулга станциязының партия комитеди, дирекциязы улуг кичээнгейни салып турар деп, ында механизатор **И. В. Оглезнев** саналының эгезинде чугаалаан.

Мал чеми белеткээр үш звено ажылдап турар. Олар 250 тонна сигенни, 200 ажыг тонна сенажты, 12 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн. Эки шынарлыг сиген белеткээринче кичээнгейни бо чылын салган, ынчангаш ону хынаар черни тургускан.

Дуржулга станциязының коллективи мал чеми культураларының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче угланган хемчеглерни ап турарын ол чугаалаан.

Тараа продуктулар бүдүрүлге эргелелиниң начальниги **С. М. Неделин** саналының эгезинде пленумга чугаалашкан айтырыгның мал ажылын хөгжүдер талазы-биле партияның XXVI съездизиниң шиитпирлерин күүседиринге улуг ужур-дузалыын демдеглээн. Малдың баш санын өстүрер, ооң продуктулууун бедидер херекке четчир санныг чем курлавырлары улуг рольдуг. Тараа продуктулар эргелели анаа болуун улуун киирер дээш ажылдап турар. Ылангыя эрткен беш чылда комбикорм бүдүрерин элээн экижиткен.

Комбикорм бүдүрерин көвүдедиринче кол кичээнгейни салган. Ынчангаш ону бүдүрер заводтуң тудуун эгелээриниң эргежок чугулазын айыткан.

«Улуг-Хая» совхозтуң кол зоотехниги **Б. С. Седей** ол ажыл-агыйның сигенчилериниң хол-биле сиген кезеринче улуг кичээнгей салып турарын, кадыр-биле мал чемнери белеткээр улустуң санын дөрт чүс чедирер деп турарын онзалап демдеглээн. Ындыг арганы ажыглаар болза, совхоз бо чылын чүгле чайгаар үнген сигенни 3530 тонна чедирип ап болур.

Партияның болгаш чазактың мал ажылын хөгжүдеринче, мал чемнерин бүдүреринче улуг кичээнгей салып турарын СЭКП-ниң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **П. Т. Дамба-Хуурак** онзалап айыткан. Районнуң ажыл-ишчилери ол ада-сагыш салыышкынны деткивишаан, малга быжыг чем-суурну тургузарын, бо беш чылдың сөөлгүзүнге чедир мал чемнерин бүдүрерин 15 хуу көвүдедирин планнап турарын чугаалаан. Бо талазы-биле хемчеглер ажыл-агыйларда алдынып эгелээн. Тес унунда болгаш Ак-Чыраа шынаазынга мал чеми белеткээр ажыл түлүк. Будук-бүрү чыылдазы. Агарда аза-огун кезилдези болгаш кур ашкан сигенни белерин ам эгелеп турар. Каш хонарга рапс тарылгазынче база кириптер.

Көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлге-техниктиг хандырылгазының талазы-биле комитеттиң даргазы С. М. Мешкорудников мал чемнерин белеткээринге машина-техниканың ролюнуң улуун айыткаш, ук техниканы чамдык ажыл-агыйларның багай кадагалап база ажыглап турарын шүгүмчүлээн. Ылангыя мал чемнерин белеткеп эгелей берген бо хүннерде сиген кезер машиналарының 26 хуузу, пресспоборщиктерниң 36 хуузу, өске-даа техниканың элээн кезии белен эвес деп чугаалаан. Республиканың кормоцехтери 600 муң тонна бөдүүн, 100 муң тонна концентраттыг мал чемнерин болбаазырадып болур.

Пленумга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** чүве чугаалаан. Ол мал чемнерин белеткээрин бо чылдан эгелеп үндезини-биле чаартырын онзалап айыткан. Сула чергелиг дүжүдү чавыс культураларны эвээжеткеш, күзүн чажар көк-тарааа, рапс, хөй чылдыг сигеннерни көвүдедирин сүмелээн. Ылангыя мал чемнерин чүгле көвүдедир бүдүреринче эвес, ооң шынарын экижидеринче кичээнгейни угландырары чугула дээрзин айыткан. Мал чемнеринде чугула бүдүмелдерни үрелиишкинге таварыштырбазын, оларны байыдарын болгаш бо талазы-биле тайылбыр ажылдарын чорударын пленумнуң киржикчилеринге чагаан.

— Ажыл-агый бүрүзү мал чемнерни четчир кылдыр белеткээр, ооң-биле бодун бүрүн хандырар ужурлуг. СЭКП Төп Комитединиң негелдези-даа ындыг. Комбикорм диленир азырылыкчы хөөнден уштунар херек. Мал чемнери культураларының тарыыр черни тараазындан аңгылааш, чер ажылын экижидип, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары чугула.— деп, ол чугаалаан.

Г. Ч. Ширшин ажыл-агыйларның машина-техниканы багай кадагалап, харын-даа тоймаглап турар чоруктарны шыңгыы шүгүмчүлээн. Манаа «Кызыл тук», «Кызыгаар» совхозтарны, эът-сөөк далганы кылыр заводту болгаш өске-даа черлерни чижекке кирген.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээн алган.

Совет-моол найырал айы

чоруп тур

МААДЫР ГИВААННЫҢ ЭЖИ

Үе-шагның байдалы тайбыңжырап турган 1947 чылдың сөөлгү айында Пэлжээ арат шериниң албанынче эъттанган. Ол үеден эгелээш, чурттуң барыын кызыгаарында Будангийн кызыгаар отрядының эскадронунга албан эрттирер болган.

Олар Байтагдың артыы талазында ады чок бедигээжинге турумчуп, төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарын камгалап турганнар.

Пэлжээ удаваанда кызыгаар чурумун, чер-чурттуң байдалын четче шиңгээдип алган.

1948 чылдың чеди айының байтайгы бир хүнүнде оларның чоок-кавы черде кызыгаар ындындан чээрби ажыг аъттыг кижилер кестүп кээп, километр хире черден элээн дураннап көргеш, ээпкеннер.

Ол чорук кызыгааржыларга дүвүрээзин болдурган. Кызыгаарны чарып турар Будуунхаргайтийн-гол хемниң уну дургаар шериглер күжүн мөөңнеп хонган.

Каш хонук эрткенде, бир дүне, Даваадорж, Тэгшээ, Пэлжээ суглар чаңгыс ээлчегге хонгаш, эртенинде шай хайындырып ишкеш, дараазында чемин кылып чиир дея турда, хайгыылда шериг хөй дайзыннар кел чорлар деп медээлээн.

Олар аъттарын чажырыпкаш, бедигээштиң баарынга барганнар.

Бүрүнү-биле чепсегленген 150 ажыг дайзын чалаг тыскаал-биле кызыгаарны үреп, чоокшулап органнар.

Оларның болгу дег чүъктүг тевелер четкен кижилер кестүп келген.

Дан атказ үр болбаан, беш шак үези. Элекке боолавазын билир-даа болза, Пэлжээ далажып чыткан.

Эскадронуң салбыр командири:

— Баштайгызын боолап болбас, таптыг чоокшуладып тургаш каттай тутсур ужурлуг — деп сагындырып турган.

Кызыгааржылар чиик пулеметтүг, ийи-ийи гранаттарлыг, кижи бүгүдезин лавчыы боолуг.

Бодап көөрге, кижи саны-даа, ок-чепсек-даа оларнындан эвээжи билдине берген.

Дайзын мырыңай чоокшулап келген. Чамдыктары оларның чем хайындырып турган одаанга кээп, ара хайындырган ристи былаажып турганнар.

Салбыр командири Ханхарваа дайынчы Пэлжээни кый деп алгаш:

— Тылывысче медээ чедирбээже хоржок боор. Ам 8 шак-тыр. Коңчуг далаш чорааш, он шакта четкен турар сен. Күш немежип чедип келгиже чедир бистер боларны тудуп тураалы! — дээн дужаалды Пелжээ дыңнай сала: «Эжим салбыр командири билдим, күүседийн!» деп чугаалааш, ёзулааш, чорупкан.

Дайзын оон орүүн дозуп, боолап-ла эгелээн. Пэлжээ бодун-даа болавайн, аът харын ужар болду бе — деп сезинген.

Калчан-Хүрен шак хире болганда, эскадронуң турар черинге ээзин эккелген. Пэлжээ командирниң дужаалын дамчыдып берген.

Сигналдавышаан, аъттыг, машиналыг шериглер өөрүнге дузалажыр дээш чорупканнар.

Пэлжээ ийи шериг-биле кады мурнап чорупкаш, чедип кээрге, үш эжиниң огу төнүп калган болган.

Дайзын оларны диригге тудуп алыры-биле бүзээлеп кээрге, олар боттарынга гранаталарын чыпшыр туткаш, чазылдыргаш, дайзыннар-биле кады өлгеннер.

Немелде күш келирге, дайзын дезип чорупкан. Тулчуушкун шөлүнге салбыр командири ийи шериг-биле кады өлген чытканнар.

Төрээн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын камгалап, амы-тынын дарам чокка берип, эрес-дидим тулчуп, маадыр болган Х. Даваадорж, Б. Тэгшээ, Б. Гиваан оларның төөгүзүнүң бир кезии мындыг болган.

Оларның чаңгыс салбырында эжи Пэлжээ ынак эштерин үргүлчү сактып чоруур.

Тэгшээ чиик пулемёт-биле дыка шылырак боолаар. Даваадоржу-даа эш-өөрү эрес-дидим кижи деп мактаар турганнар.

Гиваан болза, өөрүнүң идегел, бүзүрелин чаалап алган хүндүткелдиг салбыр командири турган.

Ылангыя Пэлжээ биле Гиваан чаңгыс чер чурттуг болгаш ындыг ийикпе, эмин эртир найыралдыг. Артында өг-бүле, аныяк кыстар дугайын ажыт-чажыт чокка хөөрежир чорааннар.

— Чаңгыс салбырның дайынчылары Гиваан, Дагваадорж, Тегшээ амы-тынын оскунза-даа, төрээн чурттувустуң ыдыктыг кызыгаарын дайзынга арта бастырбайн, арыг арттырып шыдаан бис. Кызыгааржы маадырларывыстың овур-хевири, Гиваан командирниң оожум тайбың көрүжү-даа караамда ам-даа көзүлбүшаан хевээр — деп, Пелжээ, сактып чугаалаар.

Кызыгаар үрээр чоруктар моон-биле доозулбаан. Олонбулаг деп черлеп дайзын идегет кызыгаар эртип кээрге, чурттуң ханызынче элээн киргеш, тудуп алган.

1949 чылда база-ла каш удаа үрээн. Түңнелинде уйгур чурттуң кызыгаарынга турган дээрбечи османнар кежип кээп, дужуп берген.

Төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарын арыг тургузуп, эрес-дидим тулчуп чораан Пэлжээни төрээн чурту, чаа-даа бедик үнелеп, медальдар-биле шаңнаан.

Пэлжээ шериг албанындан халажып келгеш, сумунуң эптелинге үжен чыл дургузунда нормировщиктеп, оон соонда школа болгаш каттыжыышкынга ажылдаан.

Ол-ла ажылдап чораш Пэлжээ улуг-нормазын үргүлчү ажыр күүседип келген.

Чон ортузунга алдаржаан Чойжилсүрэнгийн Пелжээ ам назыны улгаткан-даа болза, Өндөрхангай сумунуң «Шинэ Эам» («Чаа орук») каттыжыышкынында үре-түңнелдиг ажылдап аас-кежиктиг амыдырап, чаңгыс салбырга турган эрес-маадыр дайынчы эштерин сактып чугаалап олурар.

Х. ЦЭВЭГМЭД.
Очулдурган Г. Санчаа.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕН-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлы

(Төнчүзү. Эгези № 158 «Шында»).

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле.

Валентина Меклер-ооловна **Багай-оол** — «Х Улуг Хурал» совхозтуң ажылчыны.

Нина Селен-ооловна **Ондар** — «Шамбалыг» совхозтуң ажылчыны.

Ойдупа Онаевна **Ондар** — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Зоя Монгушовна **Сарыг-оол** — «Х Улуг Хурал» совхозтуң ажылчыны.

Антонина Андреевна **Седых** — Терлиг-Хая суурда өг-бүле ээзи.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле.

Белек Салчаковна **Айыыш** — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Калдар Хомушкуевна **Долгар** — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Раиса Туматовна **Доспан** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле.

Чанзанмаа Бурбуевна **Монгуш** — Хандагайтының харылзаа белдириниң ажылдакчызы.

Саре Дакай-ооловна **Тумат** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Тамара Кечил-ооловна **Доңгак** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Дизенмаа Кечил-ооловна **Куулар** — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Өшку-Саар Дуран-ооловна **Монгуш** — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Досумаа Биче-ооловна **Ооржак** — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Кешкен Дөртейовна **Ооржак** — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Шериг-оол Очуровна **Саая** — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Уйнук Монгушевна **Сынаак** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Анфиса Чаш-ооловна **Түлүш** — Чаа-Суур ортумак школазының башкызы.

Зоя Чамыяновна **Түлүш** — Хандагайтының ясли-садының ажылдакчызы.

Марта Натпитовна **Түлүш** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божааң болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле.

Елизавета Откек-ооловна **Доңгак** — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Валентина Сонамовна **Монгуш** — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Сечмин Монгушовна **Монгуш** — Хандагайты суурда өг-бүле ээзи.

Галина Алдын-ооловна **Хуурак** — Чаа-Суурда өг-бүле ээзи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. МЕНДУМЕ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Н. БОПДУ.

Кызыл хоорай.
1981 чылдың июнь 26.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

СЭТА болгаш ПМА: кыска дыңнадыглар, тайылбырлар

ДОЛУ ДЕТКИИШКИН

ПРАГА. (СЭТА). «Делегейниң парламентилеринге болгаш улустарынга» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыы Совет Эвилелиниң чер кырынга тайбыңны камгалаарынче болгаш быжыглаарынче, дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарының херээн уламчылаарынче, улустар аразынга тайбың кады ажылдажылганы калбартырынче угланган тайбыңга ынак чайгылыш чок политиказының чаа бүзүрелдиг херечизи-дир деп, **ЧКП ТК-ның органы «Руде право»** солун онзалап демдеглээн.

Кыйгырыгга хамаарыштыр ол солун мурнуку чүүл бижээш, ол документизинге Совет Эвилели кижиниң кол эргезин — тайбыңның байдалдарынга чурттаар эргезин боттандырар дээш боттарының харысалгазын долу медереп билген турарынче бүгү улустарны кыйгырган деп онзалап айыткан.

Ядролуг дайын-биле кыжанышкынның айыылдыын болгаш боо-чепсекти эндере бүдүрүп турарынга удур демиселдиң эргежок чугулазын калбак улус массалар улам тода билип кел чыдар деп «Руде право» бижээн. Делегейниң ийиги дайынының халаптыг уржуктарын улустары эки билир Европа дипте тайбың талалакчылары дайынга удур күчүлүг шимчээшкинниң калбарты берген. АКШ-тың дайынзырак идегеттерииниң Барыын Европага дөгеп турары ядролуг боо-чепсектиг шериг баазалары болуп турар дарылыг үгектерге чурттаарын олар күзевейн турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыы чехословак улустуң эң-не ыдыктыг күзел-чүткүлдерин илередип турар деп, «Руде право» айыткан. Чогум-на харын оон ужурунда Чехословакияның бүгү хөй-нийтизи ол документини долу деткээн болгаш чүүлдүг деп көрген. Айыыл чок чорукту болгаш улустар аразынга кады ажылдажылганы быжыглаарынче угланган чаа базым кылдыр ону көрүп турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыының чогуур үезинде болганын болгаш чугулазын ук солун онзалап демдеглээн. Тайбың дээш демиселди улам идепкейлиг чорудары-биле миллион-миллион кижилерни олче ханлыкшылары ам эргежок чугула деп, «Руде право» айыткан. Тайбыңның херээ бүгү улустарның херээ болган турар ужурлуг. Бажында америк империализм туруп алган дайынзырак милитаристиг бөлүктерниң айыылдыг планнарынга моондакты тургузар херек.

ВАРШАВА. (СЭТА). «Делегейниң парламентилеринге болгаш улустарынга» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыын **Польша Улус Республиканың сейми** бүрүн деткээн. Совет Эвилелиниң тайбыңга ынак чайгылыш чок даштыкы политиказының чаа бүзүредилгезин оортан көрүп тур бис деп, ПУР-нуң сейминиң чаңгыс эп-сеткилдиг хүлээп алган доктаалында чугаалаан.

Гитлерчи Германияның ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаашкынының 40 чыл оюнда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган Кыйгырыы эң улуг каража-когаралга таварышкан болгаш фашизмни чылча шаварынга эң кол күш болган совет улустуң маадырлыг демиселин илергейлеп, тураскаалчыдып турар. Чуртту хостаар болгаш Одер, Нейсе база Балтика таварты кызыгаарларга хөгжүлдениң тайбың байдалдарын Польшага тургузар дээш совет болгаш польша дайынчыларның дем каткан демисели гитлерчи эжелекчилерниң узуткап кааптар деп турганы польша улустуң сагыш-сеткилинде кезээ шагда арткан.

Бөгүн кол айтырыг болза, алыс сорулгазы — ракета-ядролуг боо-чепсекти дагын эндере бүдүрериниң үе-чадазын болдурбазы болур чугаалажышкыннарны кандыг-даа баштайгы негелделер чокка, дүрген-не эгелээри болур деп, Кыйгырыгда илергейлеттинген бүзүрелге ПУР-нуң сейми бүрүн каттыжып турар деп доктаалда айыттынган. Ол эндере бүдүрүүшкүн Европаның шупту күрүнелеринге каргыштыг, аар-берге уржуктарны чедирип болур. ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың аразынга чугаалажышкыннарны эгелээрин черле соңгаарладып болбас базым кылдыр санап турар бис. Л. И. Брежневтиң чоокта чаа келдүрген саналдары ындыг чугаалажышкыннарга эки үндезин болур.

Чепсегленишкинни дүжүрериниң болгаш дүшкүүрлүг чорукту чавырлыышкынының быжыглаар талазы-биле СЭКП-ниң XXVI съездизиниң хүлээп алган программазын боттандырарынга Совет Эвилели-биле, бүгү-ле социалистиг чурттар-биле демниг хөделир деп бодунуң шиитпирлиг чорууну социалистиг Польша база дагын онзалап демдеглээн.

КОММУНИСТЕРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПАРИЖ. (СЭТА). Францияның улузунуң эрге-ажыктарынга дүүшкен политиканы боттандырып чорударынга идиг кылырынга депутат-коммунистерниң шиитпирлиин Национал хуралда Француз Коммунистиг партияның парламент бөлүүнүң ында парлаан медеглелинде чугаалап турар.

Чурттуң мурнунда салдынган айтырыгларны чаа езү-биле шиитпирлээр арганы бээр социализмни Францияга тургузарынче ФКП-ның чүткүп турарын ол медеглелде онзалап айыткан. Социализм тургузуушкунунуң оруу-биле бурунгаар шимчээри дээрге, француз нийтилелдиң хөгжүлдезинге шаптыктап турар чүүлдерни ажып эртери, капитализмниң чуртка таварыштырганы кризистен үнер черни тывары болурун ол документиде демдеглээн. Ол дээрге шынныг чорукче болгаш социал депшилгеже улустуң өзүлүг чүткүлүн хандырары, ажылчын ангыга болгаш бүгү ажылчы чоннарга Францияны удуртуп-башкарарынга киржир эргени тывысып бээри болур.

Чаа чөөн үезиниң хөй кезиинге хамааржып турары оларга кандыг-кандыг хүлээлгелерни дааңзырып турарын депутат-коммунистер билирин медеглелде чугаалаан. Олар күрүне тургузуунуң демократчыларының принцивинге бердингенин бадыткап турарлар. Ону боттандырып чорудары Национал хуралдың бодунуң конституциялыг ролюн долузу-биле күүседир арганы бээр.

Медеглелде депутат-коммунистерниң ажылының кол-кол угланыышкыннарын айыткан. Оларның аразында — социал айтырыгларны шиитпирлээри, ажылчы чоннарның эргелеринге болгаш демократтыг хосталгаларга магадылалды бээри, тайбыңның болгаш боо-чепсекти дүжүрериниң талазында туржуру, база кирип турар. Бо угланыышкыннар улустуң болгаш чурттуң-даа эрге-ажыктарынга дүгжүп турарын документиде айыткан.

БЫЖЫГ НАЙЫРАЛ

АУДР-ниң президентизи, НХФ партияның Чиңгине секретары, Шадли Бенджедидтиң ССРЭ-ге чоокта чаа аян-чоруунуң түңнелдерин алжир улустуң калбак бөлүктери улуг сонуургал-биле уткуп хүлээп алган. Бистиң чурттарывыс хөй-хөй чылдарның дургузунда чаңчыл болган найырал болгаш бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылга-биле холбаалыг боор турарын алыр болза, ындыг сонуургал бүрүнү-биле билдингир апаар.

«Тудугларга, заводтарга, институттарга азы эмнелге черлеринге-даа совет специалистер алжир эш-өөрлери-биле кады ажылдап, бурунгаар хөгжүлде дээш Алжирниң эгелээн демиселин кады чорудуп турарлар.

Чугаа болза шынап-ла демисел дугайында боор турар, чүге дээрге колониализмниң арттырып кааны миналарны алжир черден уштур, ону амыдыралче болгаш бурунгаар депшилгеже эгидер дээш боттарының амы-тынын берген бүгү совет ханаатыларын маңаа холбаштыр сактып болур. Бөгүн бистер ол буянныг-чаагай, ак сеткилдиг кижилерге алжир улустуң болгаш чазактың ханы өөрүп четтиргенин база катап илередип тур бис.» Эш Ш. Бенджедидтиң ол сөстери ийи чурттуң кады ажылдажылгазының утка-шынарын болгаш хевирин чүүден-даа артык шын болгаш частырыг чок илередип турар.

Совет-алжир экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга хөй талалыг болгаш амгы үеде кара болгаш өңнүг металлургия, машина тудуушкуну, геология-шинчилелдери, даг-руда, нефть, газ үлетпүрү, чуртталга тудуу, кедээ болгаш суг ажыл-агыйы, өөредилге болгаш кадык камгалалы дээн ышкаш, ындыг адырларны хаара тудуп турар.

Чүгле 1980—1981 чылдарда безин Совет Эвилелиниң дузаламчызы-биле совет-алжир кады ажылдажылганың эң улуг тудуу боор турар чер — Эль-Хаджарада металлургия заводунуң кол-кол бүдүрүлге черлерин ажыглалга киирткилээн. Оларның иштинде ийи муң кубометр ишкир ийиги домна суугузу, кокс батареялары, үш конвертерлар бар. Амгы үеде совет болгаш алжир специалистер заводту чылда-ла 1,8-2,0 миллион тонна кан бээр күчүзүнге чедирер дээш ажылдап турар.

Алжирниң экономиктиг күчү-шыдалын быжыглаарынга аар машина тудуушкунунуң «Семел» дээр заводтар комплекизин тургузары улуг үлүүн киирер апаар. Оон техник-экономиктиг төлевилелин совет организациялар белеткеп турар.

Совет геологтарның ажылын Алжирде бедик-биле үнелеп турар. Олар сөөлгү ийи-үш чылдың иштинде демир рудазы, чес болгаш полиметаллдыг рудаларның болгаш өске-даа казар байлактарның хөй чыдар черлерин шинчилеп тыпканнар.

Национал кадрларны белеткээри совет-алжир кады ажылдажылганың чугула адыры боор турар. 8,5 муң студентилер өөренир үш институтту болгаш үш техникумну тудкан. Оларда АУДР-ниң экономиказының эң чугула адырларынга ажылдаар специалистерни белеткеп турар. Чүгле сөөлгү беш чылда совет специалистерниң киржилгези-биле 4 муң ажыг алжир инженерлерни болгаш техниктерни, 10 муң бедик мергежилдиг ажылчыннарны белеткеп үндүрген.

Совет медицина ажылдакчылары Алжирниң бүгү-ле черлеринде, харын-даа оон эңне ырак-узак районнарында-даа кызымаккай ажылдап турарлар. Амгы үеде АУДР-де үшкү даштыкы эмчи-ле — совет кижи боор турар.

Бистиң ийи чурттуң кады ажылдажылгазы АУДР-ниң 1980—1984 чылдарда беш чыл планын амыдыралга чедиишкинниг боттандырарынга идиглиг боор турарын алжир солуннар чаңгыс эвес удаа айтып келген. Ш. Бенджедидтиң аян-чоруунуң соонда эт салган кады кылган медеглелде экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле 1969 чылда тургускан чазактар аразының доктаамал совет-алжир комиссиязының ажыл-чорудулгазы улуг ужур-дузалыг боор турарын демдеглээн.

ССРЭ болгаш АУДР-ниң аразынга экономиктиг харылзаалар кайызынга-даа ажыктыг кылдыр, улустарның эрге-ажыктарынга моон-даа соңгаар улам быжыгып, калбаар деп кылдынган чүүлдерни анализтеп көргеш, бүзүрелдиг-биле чугаалап болур.

Игорь МАРКОВ.
ПМА-ның тускай корр.
Эль-Джазаир.

АКЫ-ДУҢМА ЁЗУЗУ

Вьетнамда ажыглаттынып-ла турар черниң хемчээли барык беш миллион гектар боор турар. Ортумаа-биле алырга, чоннуң он кижизинге-ле бир гектар оналажып турар. Ол эвээш болбайн аан. Ынчангаш республика кедээ ажыл-агый шөлдерин 10 миллион гектар чедир калбартыр деп шиитпирлээн. Ол сорулганы шиитпирлээринге социалистиг дем каттыжылгазының күрүнелериниң дузаламчызы чугула рольдуг боор турар. Чижээ, ЭДЧ кежигүнү чурттар даштыкыже үндүр садар культуралар: каучук, кофе, шай, чигир хыыргыыжын өстүрериинге ажыглаар 450 муң гектар черни тропиктиг зонадан ВСР-ниң ажыглалга киирериинге дузалажыр дээн. Төп оргулаашта болгаш Меконг хемниң шынааларында күр черлерни чарып турар: ол черлерге вьетнам таравачыннарга совет кедээ ажыл-агый машиналары улуу-биле дузалап турар.

ВСР-ниң дыка хөй можуларында амгы үениң болбаазыы техниказы-биле чепсегленген күрүнениң тускайжыттынган ажыл-агыйларын тургузуп турар. Тропиктиг хөй чылдарда үнер культураларын өстүрер 40 куражыл-агыйларны организастаарынга Совет Эвилели дузалаан. Кубаның дуржулгазын ёзугаар чигир хыыргыыжын өстүрер болгаш цитрус культураларын тарыыр улуг-улуг куражыл-агыйларны тургускулаан болгаш ВСР-ге сүт-күр малды өстүрүп, азыраар талазы-биле Хосталга ортулуу бодунуң үлүүн база киириштирип турар. Болгар специалистер таанкы болгаш ногаалар өстүрер талазы-биле кедээниң ажыл-ишчилеринге дузалажып турар.

Рис болгаш кукуруза-даа, чигирзиг картофель болгаш маниок-даа, ногаалар база өске-даа культуралар бүгү чыл дургузунда бот-боттарының орнунга дүжүдүн берип турар. Оон ужурундан черниң хөрзүнүнге үргүлчү-ле немелде чемиш берип, ажаары негеттинип турар. Совет Эвилелиниң тутчуп бээр болганы улуг азот-тук заводунуң ажылдап эгелээшкининиң соонда, оларны хөрзүнге тел, черни байлакшыдарын дыка калбартыр.

Республиканың ыяш ажыл-агыйының хөгжүлдеринге ЭДЧ база эвээш эвес кичээнгей салып турар. 1979 чылда аңаа Болгарияның, Венгрияның, ГДР-ниң, Польшаның, ССРЭ-ниң болгаш ЧССР-ниң бөлүк специалистери барып чорааннар. ВСР-ниң специалистери-биле кады олар чурттуң даглыг районнарында арга-ыяшты катап тургузарының программазын ажылдап кылганнар.

Вьетнам бойдузунуң таарымчалыг байдалдарын ажыглап, акы-дуңма күрүнелерниң дузаламчызынга даянмышаан, бодунга болгаш бүгү социалистиг дем каттыжылгазының чурттарынга-даа эргежок чугула продукцияны бүдүрүп үндүрерин улам көвүдедир. Чижээ, чугаа болза, каучук, кофе, шай, цитрустар, бананнар, ананастар, а ол ышкаш эм үнүштерниң болгаш ыяштарның эң үнелиг хевирлериниң дугайында боор турар.

Б. БОРИСОВ.
(ПМА).

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

ХАНОЙ. (СЭТА). Вьетнамның Коммунистиг партиязының ТК-зының органы «Нан зан» солун ЭДЧ-ның сессиязының Софияга болган XXXV хуралының түңнелдериниң дугайын бижээш, ССРЭ болгаш социалистиг дем каттыжылгазының өске-даа чурттары-биле сырый каттыжылганың база бүгү талалыг кады ажылдажылга Вьетнамның Коммунистиг партиязының болгаш бистиң күрүнениң принципиалдыг угланыышкыны ол болур деп айыткан.

Вьетнам улус Совет Эвилелинге болгаш ЭДЧ кежигүнү өске-даа чурттарга деткимчеги болгаш ак сеткилдиг дузаламчы дээш ханызы-биле өөрүп четтирбишаан, социализмниң акы-дуңма чурттарының экономиктиг кады ажылдажылгазының шугуму-биле ВСР-ниң хүлээлгелерин күүседири-биле бүгү күжүн салырын ол солун демдеглээн.

РЕАКЦИЯ КЕДЕРЕП ТУРАР

Июнь 1-ден 2-же дүнезинде Грецияның камгалал министерствозу найысылал облазынга шериг өөредилгезин кылырының дугайын хеп-хенертен чарлаан. Оон дараазында хуу реаксылыг офицерлерниң эрге-чагырганы дүжүрер сорулга-биле кылып турган сүлчээзиниң дугайы билдине берген. Сүлчээчилер чурттуң политиктиг болгаш шериг удуртукчуларын тудуп хоругдаар, парламентини, чазактың албан черлерин, харылзаа черлерин болгаш шериг объектилерин ээлеп алыр, конституцияны чок кылыр, келир күзүн кылыр дээн парламент соңгулдаларын күш чок болдурар, 1967 чылдан 1974 чылга чедир эрге-чагырганы холга тудуп турган шериг-фашистиг хунтаның баштыңнарын кара-бажыңдан хостаар сорулгалыг турганнар.

Хунта талалакчыларының чедимче чок болган сүлчээзи чуртта реаксылыг күштерниң сөөлгү үеде улам идепкейжип турарының база бир херечизи-дир. Кедергей барыын үзелдиг идегеттерниң үүлгедиишкиннериниң удаа-дараа боор турар апарганын грек солуннар хөй удаа бижип турган. Сүлчээ кылырының оралдажышкынының даартазында дораан-на Афиныга эң улуг дээн ийи универмагтарны өрттеткен болгаш оон ырак эвес мурнунда Верия хоорайда Грецияның Компартиязының Төп комитединиң бажыңынга частыышкын-биле улуг үрелиишкинни кылган. Фашистиг кас демдектер, хунтажы кыйгырыглар болгаш «кара полковниктерни» хостаар дугайында негелделер бажыңнарның чаңаларынга болгаш кажаа-херимнерге улам-на хөй кестип кээп турар апарган. Ол ышкаш Грецияга монархияны катап тургузарының талалакчылары база идепкейжип турар апарган.

Греция эм харысалгалыг үеже кирип турар. Келир күзүн чуртка парламент соңгулдалары болур. Дыка хөй грек болгаш даштыкы-даа хайгааракчыларның бодап турары биле алырга, аңаа демократтыг күштер тиилеп үнүп болурлар. Ынчангаш Грецияны моон-даа соңгаар боттарының ядролуг баазаларын тургузаар чер кылдыр ажыглаарын, ону Ортаакы чер ортузунуң далайынга, Чоокку болгаш Ортаакы Чөөн-чүк районунга дүшкүүрлүг чорукту күштелдирер авантюристиг политиказынга ажыглаарын күзеп турар чурт иштиниң реакциязынга болгаш оон океан ындында күткүкчүлеринге ол канчап-даа таарышпайн турары билдингир.

Парламент соңгулдаларының мурнуу чарыында барыын үзелдиг идегеттерниң үүлгедиишкиннериниң көвүдеп турарынга грек улустуң дүвүрээни-даа чөптүг. Грецияның Коммунистиг партиязы болгаш демократтыг оппозицияның өске-даа партиялары кедергей барыын үзелдиг террористерниң болгаш сүлчээчилерниң үүлгедиишкиннерин соксадыры дээш шиитпирлиг хемчеглерни алырын чазак черинден негээн.

Июнь болуушкуннары дыка хөй кижилерге 1967 чылдың үезин чайгаар-ла сагындырып келген. Ынчан Греция база-ла парламент соңгулдаларының мурнуу чарыында турган болгаш аңаа демократтыг күштерниң тиилээринге кандыг-даа чигзиниг чок турган. Ынчан АКШ-тың тускай албан черлери болгаш НАТО реаксылыг грек офицерлерниң дузазы-биле «Прометей» дээр операцияны чоруткаш, шериг-фашистиг хунтаны 7 чыл иштинде эрге-чагырыгга олуртуп болгай.

Ырак эвес эрткен үениң ындыг хоралыг дуржулгазы грекчиниң белен болурунче албадап турар. Элладаның улузу серемчилелин дыңзытпышаан, боттарының шиитпирлиг демисели болгаш чаңгыс эп-биле кедергей барыын үзелдиг идегеттерниң үүлгедиишкиннерин болдурбайн, демократтыг чаартылгаларны чедип алырын Грецияның Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң парлалга бюрозунуң медеглелинге демдеглеттинген.

Янис ЛИЧОС,
грек журналист.
(ПМА)

ГФР. Бүдүрүлге ээлериниң кара туразында аажылаашкынынга удурланмышаан, шалың өстүрер, күш-ажылдың байдалдарын экижидер дугайында ажылчы чоннарның негелдези шалыңны бүрүн телээрин, национал орулганы чөптүг хуваарын негээн демиселче шилчип бар чыдар.

ЧУРУКТА: Нюрнбергте металл кылыр ажылчынның плакадында бижикте ажылчыннар ээлериниң колданып, дилеңмес, олар боттарының үлүүн алыр ужурлуг деп бижээн.

СЭТА-ның фотохрониказы.

✦

Америк флоттуң кара туразында аажылаашкынынга Японияның улуг-даа, аныяк-даа чурттакчылары ам-даа удурланмышаан.

ЧУРУКТА: Токиога болган чыскаалдарның бирээзи.

Джапан — пресс-СЭТА-ның фотозу.

ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛЫНГА КИИРЕРИ-БИЛЕ

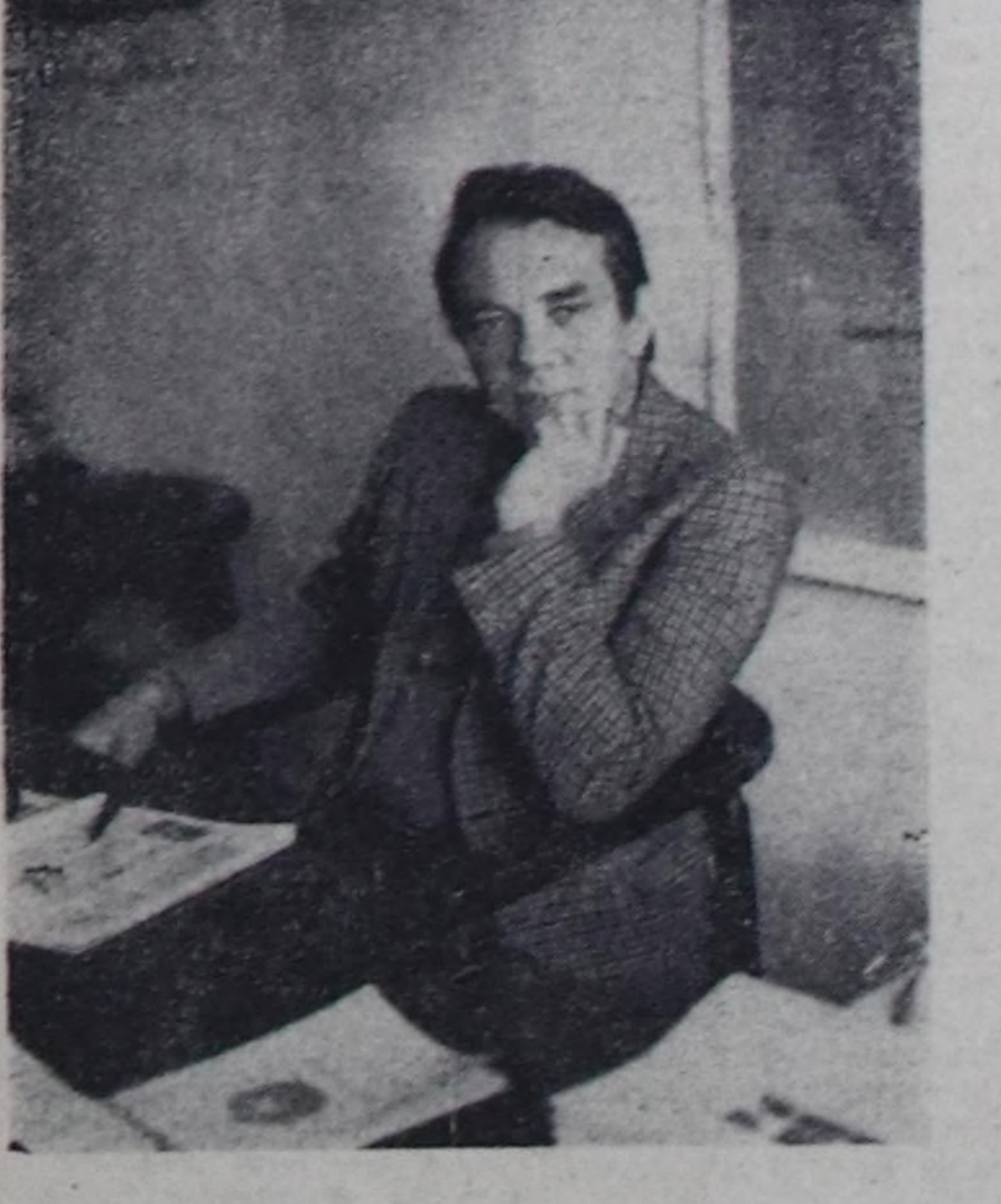

«Апрельдин ийи хүнү. Революция дугайында репортаж». «Разфанның дагларында», «Афганистан. Изиг кыш», «Өскерликчи чорук» деп документалдыг телефильмнериниң сценарийлериниң автору Ф. М. Сейфуль-Мулюковту ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынче киирген. Ол фильмнерни ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң «Экран» деп чогаадыкчы каттыжыышкызы бүдүрген.

В. САВОСТЬЯНОВТУҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ

КЫЗЫЛГА болган республиканың бирги хөөмей фестивалы улустуң уран чүүлүнүң эстетиктиг сайзыралын, күүседикчилерниң культурлуг деңнелиниң өскенин, эрте-бурунгу улусчу музыка культуразының катап чалыткап турарын херечилээн. Коммунистиг партияның улусчу чогаадылганы улам ынай сайзырадырынга хамаарыштыр сөөлгү чылдарда ажылдап кылган доктаалдарын культура албан черлеринде херек кырында боттандырып, чонда калбак деткимчени ап турарын фестиваль көргүскен. «Совет Эвилелинде национал улустарның тускайлан, чараш ыры культуразы өзүп, сайзырап турары кайгамчык өөрүнчүг-дүр, адаларның чүс-чүс чылдарда салгал дамчып келген культура эртинези чаа чадаже көдүрлүп турарын Совет Тывада эртип турар бо байырлалдан көрдүвүс» деп, жюри кежигүннери — ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелинде фольклор комиссиязының кежигүнү, музыковед И. Богданов, Новосибирск консерваториязының доцентизи Б. Чернов олар фестивальдың түңнелин үндүрүп, бедик үнелелди берип демдеглээннер.

Ыры аяны-биле каастап тургаш, хөөмейниң хөй үнгезин күүседирип Чөөн-Хемчиктиң «Сыгырга», Барыын-Хемчиктиң «Эдиски» ансамбльдери көргүскен. Оларның музыка удуртукчулары Ондар Биче-оол, Монгуш Манчын-оол боттарының профессионал билиин бадыткап, моон-даа соңгаар улуг идегелди берип турарлар.

Чаптанчыг чараш, эдлек чаш үннери, этнографтыг шимелдези, бедүүн хөөмейжи композициязы-биле (удуртукчузу — улус өөредилгезиниң тергиини Ондар Маржымал) Бора-Тайга школазының «Сарадак» ансамбли көрүкчүлерни магадаткан.

11-12 харлыг оолдар Альберт Ондар, Орлан Монгуш аянныг сыгыды-биле ансамбльди улам деткээннер. Уругларның «Уван-уван», «Дыңгыл-дыңгыл» деп ыры катаптаашкыннары, хомуска аян тудары—удуртукчузунуң бот-чогаадыкчы мергежилин көргүскен.

Өвүрде хөөмейниң сайзыраарынга Николай Монгуш болгаш сураглыг хөөмейжи Кызыл-оол Санчы улуг-хуузун шагдан тура киирип келгеннер. Оон келген «Чадаган» ансамбль лауреат болбаза-даа, тускайлан күүселде аяны дээш хүндүлел бижиик-биле шаңнаткан.

Барыын-Хемчиктиң төлээлери Данил Хомушку, Саая Хунай-оол, Хомушку Далар-оол үш үнге дыка чараш хөөмей композициязын тургускаш база-ла шаңналга киргеннер.

Фестиваль аныяк мастерлерниң тодаргай өзүлдезин көргүскен. Ыры сөзүнүң бедик утка-шынарын, хөөмейниң сагыш-сеткилди чаалап алыр байлак хевирлерин, чогуур сцена культуразын Монгуш Лазо (Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң механизатору) барык эки үлегер кылдыр көргүскеш, лауреат атка төлептиг болган.

Үр чылдар иштинде болуунуң тус чогаадылгазы-биле хөөмейге үлегер кылдыр тургусканы. «Дамырактар» деп күүселдезин игил-биле уран мергежилге үдевишаан, Кара-Сал Ак-оол лауреат атты чедип алган. Тыва хөөмейниң классиктиг хевирлери. сыгыт «Агып баткан Алажымны», борбаң, эзеңгилээри, хөөмей, каргырааны (хову каргыраазы, кожагар каргыраазы) сураглыг мастер Ооржак Хунаштаар-оол (мурнуку чылдарындан арай-ла суларааш дээн болза-лаа) эки күүсеткеш. Төрээн республиказынга болгаш бирги хөөмей фестивалының лауреады деп бедик атты хөй лауреат аттарынга немей алган.

ХЕМЧИК бажының хоочун каргыраа, хөөмей аяннарын хомус болгаш дамбыра-биле мергежилдиг каастап, шимеп турган Дмитрий Очур (Кызыл хоорай, цирк артизи). бурунгу хөөмей аялгазынга улусчу чараш композиция кылгаш. Сат Мар-оол (Тээли суурда курстрах ажылдакчызы). Хакасияның малчыны хоочун хойжу (хөөмейжи) чалаганчы, йөрээлчи Борис Кохов суглар лауреаттар болганнар.

Фестиваль «Хөөмей — найыралдың ыры болзун» деп кыйгырыгның алаа-биле эрткен. Кожавыс акы-дугма Моолдуң төлээлери Эжээ Тойвгоо (Убса-Нурдан аныяк малчын). Чулуун Менсмаа (хой кыргыыр чериниң механиги) сыгыт-хөөмейге чергелештирип тургаш, «Моол дугайында» ырны делгем арыг үннери-биле хову ритмнеринге күүсеткеш, лауреаттар болганнар.

Бисте уттундуруп бар чылар шоорга (курайга) башкир улустуң аялгаларын уяяу (сыгыт) аяннары-биле каастай аарак чараш күүселдези дээш Уфаның уран чүүл институдунуң курай салбырында үшкү курстуң студентизи Ишмурат Ильбаков лауреат болган.

Аныяк күүседикчилер Геннадий Тумат (Өвүр), Олег Ондар (Чадаана) хөөмейниң сыгыт стилинге бедик мергежилин, артисчи салым-чаяанны көргүскеннер. Ол ийи лауреаттарның моон соңгаарты чогаадыкчы оруу профессионал коллективке онза тааржыр дээрзин жюриниң чамдык кежигүннери саналдаан. Оларның кайызы-даа бо фестивальдың тывызы болганнар. Каргырааның улусчу аяннарын ырынга «Чыраа-Бажы» совхозтуң механизатору Сарыглар Өлзей-оол кымга-даа аштырбаан.

Эзеңгилээрин хоюг үн-биле күүседип тургаш, шааже-биле үдээр шаандакы арганы хоочун башкы, улустуң уран чүүлүнүң могаг билбес суртаалчызы Ондар Маржымал бараалгаткан.

Севек Алдын-оол (Мугур-Аксы школазының 9 клазының өөреникчизи) сыгытты, хову, кожагар каргыраазын, Монгуш Артис-оол (Кызылдың башкы училищезиниң суртуулу) сыгытты элээн чедиишкинниг күүсеткеннер.

Чөөн-Хемчиктен алышкылар Николай биле Виктор Куулар хөөмейжиниң аянныг ог-бүле дуэдин, Кызыл районундан(Шамбалыгдан) келген Виктор Монгуш сыгыт, хөөмейни баян-биле үдеп күүседир аргазын, Улуг-Хемден Тумат Кара-оол оюн-баштактыг эрес бараалгатканнар. Фестивальга Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр районнар эки белеткелдиг, идепкейлиг киришкеннер. Бүгү районнардан, өскээртен келген аалчылар-биле кады 115 күүседикчи келген. Илик-хеп аймаа ниитизи-биле экижээн.

ХӨӨМЕЙ уран чүүлүнүң чугула айтырыгларын болгаш ону суртаалдаарынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция дараазында фестивальда Даг-Алтайның, Кара-Калпактың, Моолдуң болгаш өске-даа республикалар, областарның киржилгезин улам идепкейжидип калбартпышаан, үш-дөрт чыл болгаш-ла мындыг байырлалдарны чаңчыл болдурарын, ССРЭ-ниң улустарында ырның бо тускайлан хевириниң нептереп-сайзыраарының атлазын, ону өөренип шинчилээрин эмге-сескелиг чурумчударын, музыка училищелеринге хөөмейжилер мергежилин бедидер курстар ажыдарын, конференцияның эртем материалдарын тускай чыынды кылдыр үндүрерин дээш өске-даа ажыктыг саналдарны ажылдап кылган.

Конференцияның ажылынга 12 тускай эртемниглер киржип, ажыктыг илеткелдерни, дыңналдыгларны кылган.

Ч. КУУЛАР,
республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын талазы-биле эртем-методиктиг төвүнүң кылдыс эргелекчизи, фестивальдың жюри кежигүнү.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ КААЗЫН КӨРГЕШ...

Кызылга мен 1943 чылдан бээр чурттап келдим. Оон бээр хоорайывыс магалыг-ла өзүп сайзыраан-дыр. Чоокку үеде Улуг-Хемниң эриин дургаар даш-биле шывар, таарыштыр кылыр дугайында солундан материалды-даа номчудум. Ол өөрүнчүг-дүр. Хоорайывыстың кудумчуларында теректер, талдар, шивилер, хадылар өзүп үнүп, ону улам-на чараш кылдыр каастап турар-дыр. Чодураа чечектелип турда, кудумчулар, парыгывыс кайы хире чараш ийик. Төрээн чериниң каазын көргеш, шынап-ла кижиниң өөрүшкүзү хайныгып келир.

Улуг-Хемни кежилдир көвүрүгнүң аксында база бир парк немешкен. Ол дээрге хоорайның чурттакчыларының холу-биле тарып олурткан ыяштары ол-дур. Аңаа чорууурга, сериин, чыды чаагай. Ол чоогунда чурттап турар болгаш эртен, кежээ аңаа селгүүстээринге аажок ынак мен. Төрээн бойдусту камгалаар, ону улам чаартыр талазы-биле кылып турар ажылывыс хөй. Ынчалза-даа мен бо удаада сеткил-сагыжымны дүвүредип чоруур айтырыглар дугайында солунга бижиир бодадым.

Каш чыл мурнунда Улуг-Хем кыдыы, кызыл партизаннарга тураскаалдың чанында, эрги ыяш заводунуң арты ол ынчаар чай боорга кызылчыларның болгаш келген аалчыларның, дыштанып, хүнге дадыгып, дөгеленир, сугга эштир чери турган. Ам чайын көөр болза ында дыштанганнар эвээш, харын шуут чок, чүгле ында-мында ийи-чаңгыс кижилер олургулаарын көрүп болур. Хем кыдыынга барып көрээлинер: шил бузундузу ында чыдар сай-даштан хөй ышкаш сагындырар. Улуг-биче-даа кижилер шилди буза шаап, октап турар, хем кыдыынга ам идик чок кижи кылаштаар аргажок болган.

Улуг-Хемниң кыдыы — чоннуң дыштаныр кайгамчык булуңу ышкажыл. Ол дээрге, хөй-ниитиниң чери-дир. Ынчангаш аңаа арага ижерин соксадыр болза эки деп бодаар-дыр мен. Хоорай Советиниң күүскому ол дугайында доктаал-шиитпирден үндүрзе кандыгыл? Дружинниктер ол ынчаар чоок-кавыга дежурныйлап турдулар. Олар ам көзүлбестээн. Ооң-биле чергелештир хоорайда бойдус камгалалының хөй санныг эге организациялары база бар. Оларның кандыг ажылды кылып турары билдинмес, хоорайывыстың бойдузун хайгаарап, камгалап турар ирги бе?

Хем кыдыынга шил октавас, ону бүспазы-биле шил сугар хааржактарны кылып каан турду. Ынчалза-даа ону база-ла чамдык кижилер буза шаап, чамдыктарын өрттеткилеп каапкан. Бо чылын эрик кыдыында ындыг хааржактарны база-ла кылып каан чорду. Ол хиреде-ле чамдыктары шилди ынаар суп, шыгжап кагбас, октагылаптар, буза шаап каапкан бөлүр-дүр. Хем кыдыын ынчалдыр бокталдырып, чударадырын шуут-ла болдурбас херек. Ол дугайын сагындырып бижээн бижиктерден азып көрзе. Оон ыңай мен бодаарымга, күзүн база чазын суг аажок сыык турда, хем кыдыын аштап арыглаары-биле субботник, воскресниктен организастаза чүү ирги? Бодум хууда ындыг ажылга күзелдиим-биле киржир мен.

Чугаалаар деп бодап турарым база бир айтырыг болза, хоорайда тарып олурткан ыяштарның база парктың камгалалының дугайы. Парк — бойдустуң тергиин чараш булуңу-дур. Ынчангаш ыяштарны немей тарып олуртуп турары аажок шын. Ынчалзажок эң ылаңгыя чодураа чечектелип, база күзүн оон кады быжып турар үеде, чодурааның салган будуктарын кайы хире сып, үреп турар-дыр бис — каракка чаржынчыг. Чодурааны сыкпас, ону камнаар дугайында мен аныяктарга тайылбырлап, ону сыйгаш, тудуп алган чораан улуска чеже-даа катап чугаалаар-дыр мен. Буруулуг-дур мен дээриниң орнунга, харын кижиге хорадаар, «сээң олуртуп каан чодураан бе?» дигилээр чорду. Парктың иштин арыглап, аштаар дээш күзүн бүрү өрттедир, оон уламындан ыяштар өрттенип, ыштальп, курган турар.

Бистиң хоорайывыста чыл санында-ла хөй-хөй ыяштарны тарып олуртуп турар. Ылаңгыя мээң чурттап турарым № 26 кварталда чамдык бажыңнарның чаны ам шуут сээрлик болгулаан. Ынчалза-даа ол ыяштарны ажаап, карактап турарывыс четпес. Ыяштарны чамдык бичии уруглар камнавас-тыр, ону оолдар «селемелеп», будуктарын кыргый шаап кааптар. Ада-иелер ол талазы-биле тайылбыр ажылын чорутпас, бойдуска камныг болур дугайын уруг-дарынга өөретпес-тир. Чамдык бажыңнарның чанында тараан ыяштарны машина-техника сый базып, үреп турары база-ла чажыт эвес.

Бойдус камгалалының талазы-биле хоойлу-дүрүм бисте хөй. СЭКП-ниң XXVI съездизи бойдус камгалалынче онза кичээңгейни угландырган. Ынчангаш бойдус дугайын кижи бүрүзү ханызы-биле бодап, ону камнаар, оон ёзулуг-ла ээзи болур ужурлуг. Мээң бо көдүрген айтырыгларым талазы-биле номчукчулар боттарының санал-оналын киирерин диледим. Демнежип тургаш, бойдусту улам каастаар, чаартыр ужурлуг бис.

О. ДАНЧАЙ-ООЛ,
персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

Арга-биле шугланыпкан
Ырак даглар дистинчипти
Аразынче агар дээн хем
Ынаар четпейн ара ээпти.

Төрээн Тывам чараш-ла-дыр,
Төттүнмес хөй байлактыг-дыр.
Арга-эзим ээлеп чурттаан
Аңы-меңи арбын-на-дыр.

БОЙДУС БОЛГАШ КИЖИ

Бойдус камгалалын экижидер, көдээ ажыл-агыйга таарымчалыг хире черлерни камгалаар талазы-биле ажылды, хөрзүннүң эрозиязы-биле демиселди күштелдирер, черлерни экижидер талазы-биле ажылдарның темпизин бедидер... сугга алзыр болгаш кадып кургаар чоруктардан камгалалын хандырар.

(Кол угланыышкыннардан).

Төлевилелдер, дуржулгалар

Сахалин ортулуктуң мурнуу чүгүнде хөлдерни бойдустуң тураскаалдары кылдыр чарлаан. Тунайчу хөлдүң арыг соок-кара суу дээш ону «Сахалинниң Байкалы» деп адап турар. Ында улуг үнелиг 30 хире хевириниң балыктары бар. Буссе хөөлбээнде онза хевирниң суг үнүжү —анфельция дээр балар база үнүп турар.

Ол үнүштен аъш-чем болгаш эм-тан кылыр үлетпүрге эргежок чугула чүүл — агарны белеткеп турар. 59 ортулуктардан тургустунган Сахалин областың девискээринде камгалалдыг черлерниң ниити девискээри ам 200 муң гектар чедип турар. Бо чылын чаңгаан куштарның доктаап, эрттери база ийи аңгы черлеринге оларны камгалаар сорулга-биле дээп болбас девискээрлерни тургузар деп турар.

Салгакчыларга арттырар

Амур чоок-кавызының бойдузунуң ам-даа 14 тураскаалдыг черлерин күрүне камгалалынга кирген. Оларның иштинде Бокур вулканы, элээн хөй куйлар. Нек дээр хөл, ол черлерниң хемнериниң шынаалыктарын дургаар чаптылган ак хадыңнарлыг арга-ыяш девискээрлери бар.

АЯН КИИРИП ТУРАР

Чылыг дүжери билек, хоорай, суурларның кодан-девискээрин чаагайжыдып, янзы бүрү ыяштарны, өң-баазын чечектерни тарааш, оларны, ажаап өстүрери эки чаңчылдарының бирээзи. Район төвүнүң, суурларның болгаш Ак-Довурак хоорайның бо чылгы чаагайжыдылгазынга чечек өстүрер черниң ажылчыннары төлептиг үлүүн кииргеннер. Ук коллектив аңгы-аңгы сорттарның чечектерин өстүргеш, албан организация черлериниң, чурттакчыларының херегцелин хандырып келген.

Оларның өстүргени 50 муң ажыг дес чечектери албан организация, бүдүрүлге черлериниң девискээрин, чурттаалга бажыңнарының чанын, кудумчуларны каастай берген.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының рудниги, автотранспорт бүдүрүлгези болгаш өске-даа организациялар 10 муң ажыг дес чечектерни девискээринде тарып олурткан.

Тус-тус коллективтер чечек өстүрер черге чагыгларны киирип турар. Ук коллективтиң ажылчыннары чагыкчыларның херегцелин хандырары-биле янзы-бүгү сорттарның чечектерин ажаап өстүрүп турар.

Б. БАГЫТ-ООЛ.

НОГААН КҮЧҮТЕННЕР

«Далай эриинде ногаан дуб-та...» деп чижектиг тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларның маадыры — дуб ыяшты дыка хөй чок хуулгаазын күчүтенге дөмейлээр чораан. Ооң кайгамчыктыг каас-чаражын, күчү-шыдалын, мөңгебыжын улус магадап ханмас. Чамдык дубтар кижи төрелгетенниң элээн хөй салгалдарындан арттыр чурттаар. Ынчалза-даа ындыг узун назылыг, солун намдар-төөгүлүг ыяштар чер кырында ховар арткан.

Бистиң бурунгуларывыс, славяннар, дубту ыдыктыг ыяш дижир чораан. Ооң картындан кол бурган Перуннуң дүрзү-хевирин оюп-чазааш, дуб чартыларны дүрбүштүргенинден тывылган эшпес отту ооң баарынга кыпсып каарлар. Аас-кежии, чайлай бээринден корткаш, дуб ыяшты кеспейн чорааннар.

Амгы үеде Европада эң улуг назылыг дуб — Литвада үнүп турар Стелмужский дуву. Ол чырык чер кырынга 2 муң чыл чурттап келген. 9 чүс харлыг үш ногаан күчүтен Польшаның Познань адаанда турар. Олардан 100 чыл эвээш назылыг дуб Калининградтан ырак эвес Ладушкино хоорайның чоогунда.

XIII вектиң бойдузунуң уежизи — Запорожьениң дуву солун намдар-төөгүлүг. Запорожье чоогунда Устүү-Хортица суурда ол дубтуң чанынга Богдан Хмельницкий тулчуушкун журнуунуң чагыг сөзүн бодуңуң казактарынга чугаалаар турган дээрзин бижээш ында аскан. Ол ногаан күчүтенниң диаметри—6 метр 32 сантиметр, бедии — 36 метр, чадырландыр чаптыла берген будуктарының узуну 40 ажыг метр.

Күрүне камгалалының тускай даңзызында долгандыр хемчээли үш кулаштан ажыг дуб Марий АССР-ниң мурнуу-чөөн талазында Клёнкүгдагның чурумалдыг черинде турар. Шаг-шаандан бээр чон ону «пугачёвтуң» ыяжы дижир чораан. Чүс-чүс чылдар дургузунда туруп келген ол дубтуң адаанга Емельян Пугачёв дайзыннардан дескеш хонуп турган дижир чугаа бар. Ол дугайын А. С. Пушкин база бижээн. А шүлүкчүнүң ынак дуву Псков облазының Тригорск суурда амдаа турбушаан.

Далай эриинде ногаан дуб— Ленинград чоогунда Пушкинниң кырган аваазы Арина Родионовнаның төрүттүнгени Ганибалдарның имениези турган Суйде суурда. Петр I-ниң олурткан дубтары Ленинградтың Даштар ортулуунда болгаш Сенат шөлүнде (ам Декабристер шөлү) ам-даа өспушаан. Төөгү-тураскаалдыг ногаан күчүтеннерниң эң-не аныы Москваның төвүнде — Кремльдиң чанында өзүп турар. Ону 1961 чылдың апрельде сылдыстарлыг октаргайже оруктаан баштайгы кижи — Ю. Гагарин олурткан. Ооң адын «Космос» дээр.

ХАЙГААРАРААР ТУРЖУК...

Барыын-Хемчик районунуң балык хайгааралының инспектору Г. А. Ленишев долгандыр турар бойдусту камгалап кадагалаар болгаш хуузунда ажыын сүрген төтчеглекчилер-биле шыңгыы демиселди чорудар ужурлуг. Ындыг турбуже, ол бодунуң эргезин өскээр ажыглап, чамдык төтчеглекчилер-биле сүлчээ кылып алгаш, бойдустуң байлаа — балыкты садып, сайгарып турган таварылгалар бар.

Эрткен күзүн ол он бир шоодай чыжырганаы кактааш, күрүнеге дужаавайн, чажырып алган. Бо чылдың февраль 7-де «Тыва даг-дүгү» комбинаттың Красноярск баар бир чолаачызы-биле дугурушкаш, оон автомашиназынга он бир шоодай чыжырганаы, бир доскаар киш-кулаан чүдүрген. Оларның оруун Ак-Довурактың милиция ажылдакчылары доза турупкаш, он бир шоодай чыжырганаы база бир доскаар киш-кулаан хавыргаш, ол дугайында чогуур документини тургускаш, районнуң улус судунче шилчиткен.

1981 чылдың май 24-те районнуң улус суду ук материалды чугаалажып көргеш, күрүнеге чедирген когаралы 501 рубльди Г. Ленишевке төлеттирер деп шиитпирлээн.

Долгандыр турар бойдусту, оон байлаан камгалап кадагалаар хүлээлгелиг тургаш, ону төтчеглекчи ёзу-биле оорлап садып турар кижи балык хайгааралының инспектору хүлээлгезин күүседип болур бе? Ынчангаш улус депутаттарының Барыын-Хемчик райкүүскомунуң база республиканың балык хайгааралының талазы-биле инспекциязының удуртукчулары бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорударын негеттинип келген.

В. ЗАЛУЦКИЙ,
милицияның капитаны, Иштики херектер министерствозунуң арга-арыг камгалаар талазы-биле улуг инспектору.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Агаар

Кызылдың агаар станциязының дыңнатканы ёзугаар алырга, бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, дүне биче чаъс чаар. Соңгу-барыын чүкче угланыышкынныг хаттың дүргени секундада 9—14 метр чедер. Агаарның температуразы 27—32 градус изиг болур.

Кызылга онзагай өскерлиишкин болбас. Хаттың күжү кошкак. Агаар хүндүс 30—32 градус изиир.

Республиканың автооруктарынга 4—6 километр хире черге чүвениң көстүрү эки болур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозу Ленинградтың Ф. Энгельс аттыг совет садыг институдунуң Красноярск филиалының хүндүскү салбырынга өөренири-биле Күрүне садыгның системазынга азы ниитиниң чемненилге черлеринге 6 айдан эвээш эвес үеде ажылдаан аныяктарны чалап тур. Хүндүскү салбырның дараазында мергежилдеринге хүлээп алыр:

1. **Садыг экономиказы.**
2. **Ниитиниң чемненилгезиниң экономиказы.**
3. **Бухгалтер учёду.**
4. **Товароведение болгаш аъш-чем бараанnарын садыглаарын организастаары.**
5. **Товароведение болгаш үлетпүр бараанnарын садарын организастаары.**
6. **Ниитиниң чемненилгезиниң технологиязы.**

№ 1,2,3. мергежилдерге кирер дээшпер математикага (аас-биле) — профиль аайы-биле. ССРЭ төөгүзүнге (аас-биле), географияга (аас-биле) литературага (сочинение) № 4,5 мергежилдерге — химияга (аас-биле) — профиль аайы-биле, географияга (аас-биле), математикага (аас-биле), литературага (сочинение), № 6 мергежилге — физикага (аас-биле) — профиль аайы-биле, химияга (аас-биле), математикага (аас-биле), литературага (сочинение) шылгалда дужаар.

Билдиришкинге кожар чүүлдер: характеристика, ортумак билиг дугайында документ (бо-[illegible]), кул-ажыл дептериниң хоолгазы, сөөлгү ажылдаан черинден шынзылга, эмчи шынзылгазы (№ 286 майык), 3 фото-чурук (3×4 см), ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1959 чылдың сентябрь 18-те № 1099 доктаалынга дүүштүр организация черинден чорутканы бижик.

Кирериниң шылгалдазы Ленинградтың Ф. Энгельс аттыг совет садыг институдунуң Красноярск филиалынга 1981 чылдың августуң 1-ден 20-ге чедир дужаар.

Документилерин дужаар болгаш оларны филиалче чорударры-биле айтырыг тургузар адрези: **Кызыл хоорай, Октябрьская кудумчузу 29-а. Садыг министерствозунуң кадрлар килдизи. т. т. № 2-17-45.**

Теле Видение

ИЮЛЬ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

программа. 8.40 — Эртенги гимнастика. 9.05 — «Амыдыралдың шугуму». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.10—«Ыры кижи-биле кады артар». 10.55 — Документалдыг телефильмнер программазы: «Көдээ пехлеваннар», «Эстафетаны дамчыт». 11.21 — Телемедээлер. 11.30 — 14.15—Чапсар. 14.15—Телемедээлер. 14.35 —«Сээң куш-ажылың — сээң белииңдир». Кинопрограмма: «Наташа». «Орук». «Ужугар Яков». 15.20 — Чурттар аразының конкурузунуң лауреады. А. Корсаков ойнаар. 11.35—Н. Некрасов — «Орус херээженнер». 16.05—«Заборьеде чай» деп уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.10—«Амыдырал—ниитиниң сагыш салыр чүүлү». 11-ги беш чылда амыдыралга аъш-луза чедиреринн хөгжүдериниң дугайында. 17.40 — Моолга улусчу революцияның тиилээниниң 60 чылынга. «Экран өңнүктерин чыгган». (ССРЭ—МАР).

КЫЗЫЛДАН

18.30 — Телемедээлер. 18.40 —Телемедээлер (орус дылга).

МОСКВАДАН

18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — ССРЭ-ниң улустуң танцызының күрүнениң үлегерлиг ансамблиниң оюну. 19.25—«Дем каттыштырылгазы». Тележурнал. 19.55 — Хөй сериялыг уран-чечен «Амыдыралдың оруу» деп телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». Информастыг программа. 21.35 — 23.00 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Гуляевтиң болгаш Төп телевидениениң база Бүгү-эвилел радиозунуң орус улустуң инструменталдыг үлегерлиг оркестриниң концерти. Төнгенде — Бөгүн делегейде деп информастыг үндүрүлге.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

12.00 — Уругларга фильм. «Улуг удурланыышкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.05 — «Операдан тургузуп алыылы бе». Музыкалыг телефильм. 14.25—«ПТУ чүү чүвеге база канчаар өөредирил». Ленинград хоорайның № 46 ОПТУ-зу. 14.55—«Горизонт». Ленинградтан дамчыдылга.

16.00—18.00 — Чапсар.

КЫЗЫЛДАН

18.00 — Уругларга фильм. 18.15 — «Делегей байдалының допчулалы». 18.30 — Телемедээлер. 18.40 — Телемедээлер (орус дылга). 18.45 — «СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлерин —амыдыралга». 19.05 — «Бойлаан херек». Телефильм. 19.20 — «Моолга улусчу революцияның тиилээниинден бээр 60 чыл болганынга». 19.50 — Документалдыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Үш өңнүктер». 20.15 — Чиик атлеттер сезонунуң кол чарыштарының мурнуу чарыында. Братиславадан дамчыдылга. 20.45 — «Улустуң аялгалары». 21.00 — «Үе». Информастыг программа. 21.35 — 22.40 — «Алдын эдискилер». Уран-чечен телефильм.

КИНО

ИЮЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Мария Медичиниң хааржакчыгажы» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан), 21.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сөөлгү маңнаашкыннар» 9.30, 14.10, 18.40, **«Киночыыны»** 11.20. **«Үжен үш хай-бачыт»** (2 сериялыг) 16.00, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дүне болган таварылга» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЧАЙГЫ»: «6000 километр дургузунда коргуушкун» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Али Бабының болгаш дөртен дээрбечиниң ужуралдары» (2 сериялыг) 15.00 **«Меңи-чаагай, полицейжи»** 18.40, 20.50 шактарда.

Редакцияның адрези: **Кызыл, Щетинкин**-Кравченко кудумчузу, бажың № 3. ТЕЛЕФОННАРЫ Редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-31-75 **харысалгалыг** секретарьның 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, пропаганда **килдизиниң** 2-31-75, культура килдизиниң 2-23-54, көдээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, үлетпүр килдизиниң 2-31-75, чагаа килдизиниң 2-41-27 **информация килдизиниң** 2-20-60 корректорларының 2-27-41, бухгалтерияның 2-12-45, солун келбейн баргаанда 2-32-75 телефонче долгаар.

Тираж 17866.

СОЛУН НЕДЕЛЯДА
6 КАТАП ҮНЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле эргелелиниң типографиязы (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1)

ТС—01157